

WÊJEYA
KURDÎ
AMADEYÎ
1

2019/2020

AMADEKAR

Ev pirtûk ji aliyê Komîteya
Wêjeya Kurdî ve hatiye
amadekirin.

LÊVEGER

- Komîteya Şopandinê
- Komîteya Fotoşopê
- Komîteya Redekteyê

Ev pirtûk ji aliyê Saziya Minhacan
ve, wek pirtûka wanedayînê, ji bo
dibistanan hatiye pejirandin.

NAVEROK

BEŞA YEKEM.....	7
WÊJE ÇI YE?.....	8
GIRÎNGIYA WÊJEYÊ	12
ZIMAN Û WÊJE	15
MIJAR Û ŞÊWEYÊN WÊJEYÊ.....	18
BEŞA DUYEM	21
DÎROKA WÊJEYA CÎHANÎ.....	22
DÎROKA WÊJEYA KURDÎ.....	26
WÊJEYA KURDÎ YA DEVOKÎ.....	29
QONAXÊN WÊJEYA KURDÎ.....	33
BEŞA SÊYEM	37
ÇÎROK	38
EFSANE.....	42
DESTAN	46
HELBEST	50
PENDÊN PÊŞIYAN	55
MAMIK.....	57
BEŞA ÇAREM.....	61
QONAXA WÊJEYA KURDÎ YA DEMA AVESTAYÊ.....	62
PÊŞENGÊ WÊJEYA KURDÎ YÊ DEMA AVESTAYÊ.....	65
PÎR ŞALYAR	67
BEŞA PÛNCEM.....	71
QONAXA WÊJEYA KURDÎ YA DEMA ISLAMÊ.....	72
BEHLÛLÊ MAHÎ.....	76
BABA RECEBÊ LORISTANÎ.....	79
LÎZA XANIM.....	84
EBDULSEMEDÊ BABEK	87

RÊYHAN XANIM	92
DIBISTANÊN WÊJEYÎ	97
BABA TAHIRÊ HEMEDANÎ	100
DAYÊ XEZANA SERKETÎ	104
BEŞA ŞEŞEM	107
PÊVAJOYA DESTPÊKA HATINA ISLAMÊ	108
ELÎ HERÎRÎ	111
ŞÊX ADÎ	116
NÊRGIZ XANIMA ŞAREZÛRÎ	125

BEŞA YEKEM

- ❖ Wêje çi ye?
- ❖ Girîngiya wêjeyê
- ❖ Ziman û wêje
- ❖ Mijar û şêweyên wêjeyê

WÊJE ÇI YE?

❖ Pênaseya Wêjeyê

Wêje: Zanistek e ku hemû têkiliyên jiyana mirov û civakê bi me dide nasîn û têgihandin. Bi hemû aliyên xwe ve, raboriya mirovahiyê ye. Bîngêhê xwe ji sincê pak, hizira hevpar û wijdanê civakê werdigire. Li aliyekî din jî gelek nivîsên bi awayên nebaş di bin siya wêjeyê de, tên bikaranîn.

Wêje: Hunera ku bi zanebûn, şarezayî û bi rengê rast tê bikaranîn. Di nava xwe de xemilandina peyv, raman, hest û aşopan bi devokî yan jî bi nivîskî ji bo xwendevan û guhdarên xwe bi hest, xiroş, coş û bedewiyeke bilind, radigihîne.

Her netewek bi şêwazên cuda cuda, peyva wêje li gorî xwe şîrove dike. Mînak: Li şûna peyva "**wêje**" ya di zimanê kurdî de, di zimanê inglîzî de "**literature**" e û di zimanê rojhilatî (tirkî, erebî û farisî) de peyva "**edeb**" an jî "**edebiyat**" hatiye bikaranîn. Ev peyv wateya xwe di jiyana de, ji rastkirina rêkûpêkiya reftar, perwerde, zanîn û çandina nîrxên hêja, werdigire.

Her wekî ku ramiyarê sosyolojiya azadiyê **Ebdullah Ocalan** dibêje: "**Pêvajoya seretayî ya mirovahiyê, pêvajoya helbestê ye**". Sumeran, dema ku dest bi nivîsandinê kir, bi awayekî wêjeyî nivîsandin. Her wiha rahib û oldaran jî, awaz û gotinên

xwe bi awayekî wêjeyî digotin. Dema ku gelek dîrokzan, Zerdeşt wekî helbestvan didin nasîn, ne şaş in.

Wêje: Di serdemên berê de, dihat wateya vegotina xweş û pak a ku bandorê li hest û giyanê mirov dike, çî helbest be yan jî pexşan be.

Di serdema nûjen de, wêje du wateyan li xwe bar dike:

- 1- Wateyeke giştî ku hemû zanîn û berhemên ku di bin navê wêjeyê de tên nivîsandin, di nava xwe de digire.
- 2- Wateyeke taybet; ev jî bi mebesta ku vegotin xwedî wate û estetîk be, heta ku bibe wêje. Gelek rêbaz û awayên nivîsandinê yên wekî: helbest, pexşan, roman, şano, pend û hwd di nava xwe de digire.

❖ **Peyva wêje ji ku hatiye?**

Peyva "**wêje**" formeke devokî (**kelhûrî**) ye, bi wateya "bêje" hatiye bikaranîn; ango gotin.

❖ **Hin nêrînên derbarê wêjeyê de:**

"**Wêje;** hîmê giyan e"

Ebdullah Ocalan

"**Wêje;** ciwanan digihîne û kalan bi çêj dike"

Sîsêro (Cicero)

"**Wêje;** komarek e ku nivîskaran aniye holê"

Moliyêr (Moliere)

"**Wêje;** ya ku jiyanê xweşik dike, mirovan girêdayî jiyanê dike û hestên bigewher dewlemend dike, wêje ye"

Suut Kemal Yetkin

"Wêje; pêşanga jiyane ye, wê lasa nake, awayê ku dixwaze,
dide jiyane"

Oskar Wayld (Oscar Wilde)

Pirsên Nirxandinê

1. Çi cudahî di navbera peyva "wêje" ya kurdî û "edeb" ya erebî de, heye?
2. Wêje, bingehê xwe ji "**sincê pak, hizra hevpar û wijdanê civakê werdigire**". Şîrove bike.
3. Hevrûkirinekê di navbera wêjeya kevin û ya hemdem de, çêke.

GIRÎNGIYA WÊJEYÊ

Zanista bêwêje, mîna agirê bêêzing e.

Wêjeya bêzanist, mîna laşê bêgîyan e.

- ❖ Gelek pîrs di serê mirov de digerin û yek ji wan jî ev e: Wêje û nîrxê wê di jiyana mirovan de, çi ye?

Di demên kevin de gelek nîgar, wêne û nivîsên wêjeyî ku rewşa derûnî û civakî ya wê serdemê derbirîn dikin, li ser dîwarên şikeftan hatine dîtin. Ew jî ji me re diyar dikin ku pêwîstiyê zikmakî ya nivîsandinê bi mirovan re heye.

Gelek çîrokên kevin di rêya çavdêriya mirovan re, ji stêrk, firinde, çiya û tîkiliyên bi xwezayê re, hatine nivîsandin. Tevî ku mijar yek e, lê rêbazên pesindayînê tene guhertin, ev jî tê wateya ku mirov bi nêrînekê li tiştêkî meyze dike û bi rêbazên cur bi cur dikare li ser binivîse.

Mînak: Di demên berê de, dema ku erdhejek çêdibû, mirov ew bûyer li gorî hizirandina wê demê şîrove dikir û digot: Ku goga zemînê li ser quloçê ga ye; dema ku ga diweste, ji ser quloçêkî diavêje ser quloçê din û bi vî awayî erdhej pêk tê.

Tevî ku ev çîrok efsaneyî ye, lê heta roja me ya îro tê vegotin û derbasî beşê nivîsandinê jî bûye.

Wêje: Rê ji pêşketina hizirê re vedike, ev jî bi rêya teşe û nivîsên wêjeyî mîna efsane, destan, pirtûkên pîroz û berhemên klasîk û nûjen, me li dîrokê vedigerîne.

Hemû berhemên wêjeyî yên ku dîrok wan zindî dibîne, heta roja me ya îro jî zindî ne. Mîna destana Enûma Elîş a Babilan ku li gorî wan destana vejînê ye. Wekî rênîşanderekî ji nirxê mirovahiyê re tê dîtin; ku di rêya wê re mirov jiyana xwe û yên derdorê dinase.

Wêje: Çi di rêya pêşketin û serkeftiyên ku wêjevanan pêk aniyê û çî di rêya kurtejiyana wan a di wêjeya rasteqînê de be, dikare nêrîna mirovan li ser jiyane biguhere.

Girîngiya wêjeyê di rêya hişyarkirina mirov û serhildana wan li dijî dagirker û sitemkaran de xuya dike. Em dikarin navê "**wêjeya şoreşgerî**" li vê beşê bikin.

Mînak:

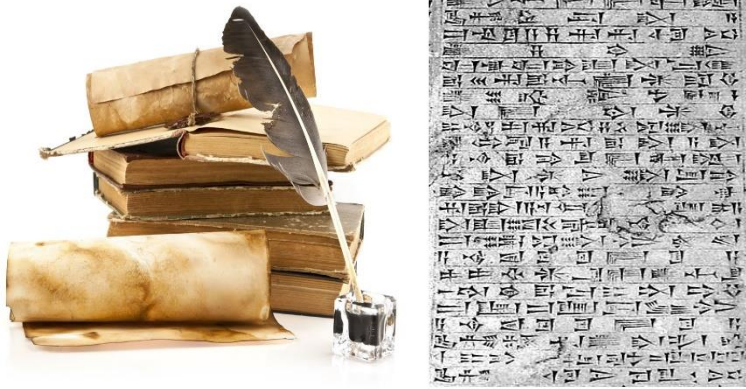
Şer bike ji bona evînê
Vî dilê min şa bike
Dest bidin hevdû de îro
Rojhilatê nû bike
Kanî Laleş kanî Amed
Rabe min ava bike
Kanî Ur û Waşûkanî
Xweş li Moza meyzeke
Bes e bindestî hevalo
Rabe alî min bike

Fîxan Hîmo

Pirsên Nirxandinê

1. "Zanista bêwêje, mîna agirê bêêzing e". Şîrove bike.
2. Li gorî te, wêje guherînan di hişmendiya mirov de çêdike yan na? Şîrove bike.
3. Çi bandora wêjeyê li gelê bîndest heye?

ZIMAN Û WÊJE

Ziman; hizir ava dike, hizir jî; ziman ava dike.

Ziman: Teşeyeke ji nîşan û sembolan e û yek ji amûrên zanistê ye. Di nava civakan de, girîngtirîn rêbaza têgihandin û danûstandinê ye. Bê ziman; dê çalakiyên mirovan ne tamam (seqet) bin.

Ziman bi awayekî xurt, bi hişmendiye ve girêdayî ye û hemû hizira mirov bi rêya ziman tê derbirînkirin. Bi alîkariya ziman, raman heyîna xwe ya rasteqînî bi dest dixwe. Li gorî **Fêrdîmand dê Sosêr** (Ferdinand de Saussure): "**Hemû tiştên mîna nîşaneyên deng, nivîs an jî sembol, derbasî nava çalakiyên ziman dibin. Ev jî tê wateya ku ziman birêveberê giştî yê ku çalakiya mirov a zimanî di teşeyekî çandî, vegotî yan jî nivîskî de, digire nava xwe û pêşengtiyê jê re dike**".

Wêje; ji berhemên nivîskî û devokî pêk tê û bi ziman re têkildar e. Hêza wê ya bikaranîna ziman heye û bi berhemên xwe, zimam tamam dike û dixemilîne. Li gorî ramyarê sosyolojiya azadiyê **Ebdullah Ocalan:** "**Divê evîn weke têgîneke bingehîn a wêjeyê bê hizirandin**"; ango divê wêje weke rastiyeke di nava civakê de, bê dîtin û di rajeya civakê de be.

Ji bo ku mirov û civak, karibin xwe bi awayekî herî baş rave bikin, wêje rêya herî guncaw e.

1. Têkiliya di navbera ziman û wêjeyê de:

Ziman û wêje wekî du masiyan in ku di kûrahiya deryayê de, bi hev şad dibin. Çiqasî berhemên wêjeyî yên têr û tije ji aliyê nivîskar û helbestvanan ve bînin nivîsandin, ziman jî ewqasî dewlemend dibe. Ziman bandorê li gelek tiştan dike. Bandorên herî girîng jî, ku ji bo parastina nasnameya neteweyekê pir girîng e. Ziman bandorê li ser yekîtiya neteweyî û nîrxên civakî (dîrok, çand û hwd) dike. Ger ziman têk biçê, dê nîrxên civakî jî têk biçin û wêje jî yek ji wan nîrxan e.

Ji ber ku ziman; ji bo nasname, parastin û pêşketinên dînamîkî girîng e, her dem bi qirîkirinên mezin re, rû bi rû dimîne. Têkiliyên di nava civakên hiyerarşik û her wiha ramiyariya mêtînger û desthilatdaran de, nehiştine ku ziman bi pêş bikeve. Bi vê yekê jî nehiştine ku wêje jî bi pêş bikeve. Ango, eger ziman tune bibe, dê wêjeya civakê jî bi pişafînê re rû bi rû bimîne.

Bi pêşketina civakê re, hizira mirovan jî, zêdetir bi pêş dikeve. Aliyekî pêşketina hest û hizira mirovan, wêje û berhemên wêjeyî ne. Wêje, hunerek e ku bi ziman re, hatiye holê.

Di vê rewşê de amûra wêjeyê ya bîngehîn, ziman e. Çêbûna berhemên wêjeyê, bi awayê herî baş û bibandor, bi rêya ziman pêk tê.

Agahiyên Giştî

Kurdan bi domana dîrokê re, hejmarek ji abeceyan bi kar aniye, ji wan jî:

Hîroglîfî, mîxî, avestayî, aramî, pehlewî, masîsoratî, êzidî, kirîlî, erebî, latînî.

Pirsên Nirxandinê

1. Gelê ku zimanê wî hatibe pişafîn, dê bi çi awayî wêjeya xwe bi civakan bide nasîn?
2. Nirxên civakî yên bingehîn çi ne? Yekê ji wan şîrove bike.
3. Çima dagirker û desthilatdaran destpêkê ziman û wêjeya gelê kurd, armanc girtine?

MIJAR Û ŞÊWEYÊN WÊJEYÊ

Huner û wêje, du amûr in ku bêyî wan civak nabe.

Mijarên wêjeyê, bi giştî mirov û civak in. Wêje, ne tenê wênekêşana jiyane ye, di heman demê de, pêwîst e ku wêje gel bi pêş bixe û ji gel re rajeyê bike.

Eger wêje, ne ji bo bipêşxistina civakê be, berjewendiyên gel pêk nayne. Yê ku gel nas neke, birînên wî nebîne û êşa wî nekişîne, nikare wêje û dîroka wî jî binivîse. Li gorî vê, wêje çavkaniya afirandina mirov û civakê ye û rêzdayîna wan e.

Şêweyê têgihîştina mijarekê, cureyên helbestan û nivîsên wêjeyî, daxwaz û armancên wêjeyê pêk tînin. Ev bi giştî bi şêwaza hunermend, dewlemend dibe û di berhemên wêjeyî de tê nivîsîn. Ji ber vê sedemê, dema ku xwendevanek berhemên nivîskar dixwîne, asta pêşketina wî/ê bilind dibe, cîhana aşopên wî/ê fireh dibe, nirx û dewlemendiyên wî/ê tîne zimên û hestên nivîskar bi awayekî sazûmankirî dinirxîne.

Ji tevahî mijarên şîrovekirina ramanan û derbirîna hestan a berhemekê re ;"naveroka wêjeyê" tê gotin.

Şêweyên Wêjeyê:

Wêje, beşek ji hunera xweşik e û cureyeke ji derbirîna bi peyvên bedew e. Ew jî, weke zanistekê tê naskirin. Wêje, ji zanistên mîna: dîrok, civaknasî, derûnnasî, felsefe û aboriyê, sûdê digire.

Armanca hemû berhemên wêjeyî, gihandina peyamekê ji bo gel û hunermendên wî gelî ye. Hunermendên gel, cîhana hundirîn a civakê û asta çanda wê li ber çavan digire û berhemên xwe dinivîse.

Pirsên Nirxandinê

1. Wêjeya ku ne di berjewendiya civakê de be, çi tîne holê?
2. Bi çi şêwazî, mirov dikare wêjeya xwe biparêze?
3. Çima wêjeya civakê, asta wê dide diyarkirin?

BEŞA DUYEM

- ❖ Dîroka wêjeya cîhanî
- ❖ Dîroka wêjeya kurdî
- ❖ Wêjeya kurdî ya devokî
- ❖ Qonaxên wêjeya kurdî

DÎROKA WÊJEYA CÎHANÎ

Kevirê Reşîd

❖ Pênaseya wêjeya cîhanî:

Wêjeya cîhanî; ew wêjeya ku li pêş ketiye û gihaştîye asta cîhanî, sînorên welatan derbas kiriye, ji gelek zimanên cîhanê hatiye wergerandin, bi awayekî pir berfireh belav bûye û pir navdar e. Bi awayekî hunerî ye ku hemû jîngeh û nakokiyên girêdayî mirov di nava xwe de dihewîne. Mînak: wêjeya Shakespeare (Şîkespîr), Tolstoy (Tolistoy), Victor Hugo (Vîktor Hogo), Arnest Hîmingway (Arnêst Hîmingway) û Gabriel Garcia Marquze (Gabriyêl Garsiya Markîz). Lê heta niha jî têgeha wêjeya cîhanî hinek nepenî tê de heye ku hemû wate û pênasayên ku li ser hatine gotin, di asta bilind de cih negirtine.

Têgîna wêjeya cîhanî di warê axaftinê de, komekê ji wêjeya netewî û niştîmanî li cîhanê, destnîşan dike. Bi saya derketina amûrên çapê û weşanxaneyan, wêjeyên netewî bi pêş ketin. Van amûran bandor li hebûna wêjeyê kir û ew ji sînorên teng ên netewî rizgar kir û ber bi cîhaniyetê ve bir.

❖ Dîroka wêjeya cîhanî:

Civak, bi wêjeya xwe tê naskirin

Di destpêka sedsala 19'an de, yekemîn car bû ku wêjevanê Alman ê bi navê Johan Wolfgang von Goethe (Jon Wolifgang fon Gotê) têgîna wêjeya cîhanî di gotarên xwe de, aniye ziman. Heta ku bikaribe pesneyê ji belavbûna cîhanî û pêşwazîkirina gel ji berhemên wêjeyî yên Ewropayî re bide, ev têgeh bikar aniye.

Piştî ku Johan Peter Eckermann (Yuhan Pîter Îkerman) guftûgoyên xwe bi Goethe re di sala 1835'an de nivîsandin, ev têgeh bêhtir hate belavkirin.

Di sala 1827'an de, Goethe di gotareke xwe de, aniye ziman ku wêjeya cîhanî dê şûna wêjeya netewî bigire; ji ber ku ew wêjeya cîhanî wekî teşeya bingehîn a afrîneriya wêjeyî dibîne.

Li gorî wêjeya kevin a li ser tabloyên ku ji aliyê Sumeran û hin cihên din ve hatine nivîsandin, wekî jêdera wêjeya cîhanî tînin dîtin, mînakên wê jî ev in: Destana Gilgamiş, Enûma Elîş, Ilyada, Odîsa û hwd.

❖ Wêje, çawa dibe wêjeyeke cîhanî?

Ji ber ku gihiştina asta cîhanî girêdayî gelek xalan e, em dikarin van tiştan bi hin berhem û navdarkirina nivîskar di hin boneyên ku di herêma wî de çêdibin an jî derveyî herêma wî ve, girê bidin.

❖ Wêje çawa dibe wêjeyeke cîhanî?

Xwegihandina asta cîhanî nayê wê wateyê ku nivîskarê hemdem dê di cîhaniyê de bijî. Ev jî hin xal in ku wêjeyê ber bi cîhaniyê ve dibin:

1. Dibe ku dûrî wêjeya netewî bikeve, ev jî dibe sedema binkeftina di warê wêjeya herêmî de. Ji ber ku wêjeya netewî di dîrokê de bi wêjeyên din bandor bûye.
2. Dema ku berhemek pir tê wergerandin.
3. Cihê herêmê û hêza wê ya ramyarî û aborî, hejmara şêneyan a pir û belavbûyîna pir a zimanê wê herêmê, derfetê dide ku zû derbasî warê cîhanî bibe.
4. Nêzîkbûna wêjeyan û bandora wan li hev. Mîna: wêjeya Ewropaya rojavayî, Amerîkaya Bakurî û Awistralyayê ku pir nêzî hev in.
5. Girîngiya gel bi warekî wêjeyî destnîşankirî, wekî mijarên ramyarî yên weke **"islamofobiya"** li Ewropa û Amerîkayê, roleke pir mezin di warê bandorbûn û bandorkirinê de, dilîze.

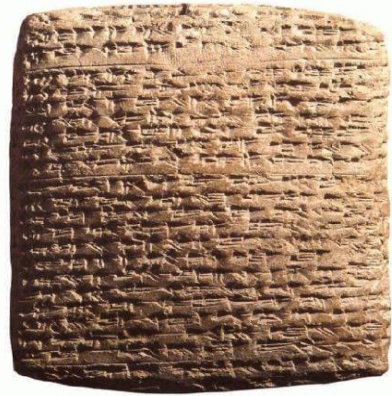
Di dawiyê de jî û bi kurtasî, mirov dikare bibêje ku wêjeya cîhanî, ew wêje ye ku di rêya werger û belavbûnê de sînoran derbas dike û xwedî taybetiyên hunerî û afirîneriyê ye.

Pirsên Nirxandinê

1. Wêjeya netewî çawa dibe wêjeyeke cîhanî?
2. Çavkaniya wêjeyê li ku hatiye dîtin û bi kê dest pê kiriye?
3. Li gorî nêrîna te, kevintirîn belgeyên wêjeyê li ku derê hatine dîtin? Herêmê diyar bike.

DÎROKA WÊJEYA KURDÎ

❖ Pênaseya wêjeya kurdî:

Wêjeya kurdî: Ew wêjeya ku bi zimanê kurdî hatiye vegotin û nivîsandin, di nav de zaraveyên soranî, zazakî, lorî û kurmancî hene.

Di kurdî de, du beşên bingehîn ên wêjeyê hene; devokî û nivîskî. Di nava wêjeya kurdî ya devokî de helbest, çîrok, destan, mamik û hwd hene û heta roja me ya îro berdewam e; ji nifşekî derbasî nifşekî din dibe.

Wêjeya kurdî ya nivîskî jî bingehê xwe ji ya devokî girtiye û li ser hatiye avakirin. Wêjeya nivîskî xwe dispêre belgeyên dîrokî, şûnewaran û hwd, mîna pirtûka Zerdeşt a pîroz "Avesta".

❖ Dîroka wêjeya kurdî:

Wêjeya kurdî, weke hemû wêjeyên cîhanê bi derketin û pêşketina mirovahiyê re derketiye holê. Wêjeya kurdî ya ku li Mezopotamyayê hatiye dîtin, xwedî gelek dewlemendiyan e. Ev wêjeya dewlemend berî derketina Avestayê bi hezarên salan, hebûna xwe bi awayê devokî domandiye.

Bi derketina Avestayê re, ev wêje bûye çavkaniya wêjeyên nivîskî yên Rojhilata Navîn û Avestaya ku bi alfabeya avestayî hatiye nivîsandin, ji gelên Rojhilata Navîn re bûye mînak. Her çî qasî wêjeya kurdî nebûye wêjeya desthilatdariyê, lê ji ber dewlemendiya wê bandoreke mezin a erênî li Rojhilata Navîn û cîhanê kiriye.

Vê rewşa parastinê, heta hatina islamê dewam kiriye. Piştî derbasbûna islamê li Kurdistanê, wêjeya islamî ya ku bingehê wê erebî ye; herikiye nava wêjeya kurdî. Ji ber ku wêjeya kurdî pir kevnar û dewlemend bû; li gelek deveran wêjeya ereban û netewên din jî jê bandor bûne. Heta roja me ya îro jî, gelek peyvên wêjeya me di nava ziman û wêjeyên derdor û cîhanê de tên dîtîn. Mînaka vê yekê jî gotinên weke: ered, deyîn, dîn, millet (mille), gûz (coz), pîrdos (ferdews) û hwd. Her wiha gelek wêjevanên me yên ku bi tîpên erebî jî nivîsandine hene. Mîna: Ehmedê Xanî, Melayê Cizîrî, Feqeyê Teyran û hwd.

Her çî qas bi hatina islamê re wêjeya me jê bandor bûbe jî, lê belê gelek wêjevanên me yên ku fêrî nivîsandina erebî bûne, gelek berhemên giranbuha bi zimanê kurdî lê bi tîpên erebî nivîsandine. Bi vî awayî, wêjeya kurdî derbasî qonaxeke nû dibe. Ev rewş, heta parçekirina Kurdistanê berdewam dike.

Dema ku dewletên dagirker êrîşên xwe yên hovane li ser Kurdistanê pêk anîn, bandoreke mezin li wêjeya kurdî jî bû. Lê ji ber dewlemendiya wêjeya kurdî û biryardayîna wêjevanên wê, dagirkeran nikarîbû li pêşiya pêşketina wê bibin asteng. Li gel hemû astengiyan jî hebûna xwe hem devokî hem jî nivîskî parastiye.

Pirsên Nirxandinê

1. Sedema ku leza pêşketina wêjeya kurdî ya dewlemend rawestand, çi bû?
2. Çima wêjeya kurdî li beramberî êrîş û pişaftinan têk neçû?
3. Dewlemendiya wêjeya kurdî, lêkolîn bike.

WÊJEYA KURDÎ YA DEVOKÎ

Bi pêşketina ziman re wêjeya kurdî ya devokî jî dest pê dike.

Di nava kurdan de ji ber sedemên erdnîgarî û ramiyarî, wêjeya nivîskî zêde bi pêş neketiye. Lewre gelê kurd girîngî daye wêjeya devokî. Mirov dikare bibêje ku kurdan xwe bi vê wêjeya xwe ya devokî ku ji; çîrok, efsane, destan, mamik, stran û helbestên gelêrî, pendên pêşiyar û hwd pêk tê, parastiye û bi saya wê zimanê kurdî xwe li ser pêyan girtiye. Kurdan bi rêya van berhemên wêjeyî, rewşa xwe ya heyî aniye ziman. Ev berhem ji nifşekî derbasî nifşekî bûne û heta niha li ser zimanan digerin. Piraniya wan di sedsala 20`an de hatine nivîsandin. Bê guman dîroka van berhemên xwe digihînîn berya zayînê bi hezarên salan.

Gelê kurd ji hêla wêjeya devokî ve, pir dewlemend e. Mirov dikare bibêje ku gerdûna wêjeya devokî ji wêjeya nivîskî re, cih nehiştiye.

Dema mirov beşa wêjeya kurdî ya devokî lêkolîn dike; di hundirê wê de hestiyarî, xemgînî û hestên mirovahiyê yên pir binirx dibîne. Ev yek, dewlemendî û taybetiya wêjeya devokî ya kurdî ye û ev beş heta serdema derketina Zerdeşt devam dike. Piştî ku ji malbata Espîrmanî ya Medyayî, kesek bi navê

Zerdeşt rabûye, gel vexwendiyê û bang li gel kiriye ku baweriya xwe tenê bi felsefeya dualîzmê bîne. Gel jî bawerî û peyama wî pejirandiyê. Her wiha, di pêvajoya jiyana kurdan de, di her qada jiyânê de jin û mêr bi hev re bûn. Ji ber vê sedemê, beşeke wêjeya me, li ser têkiliyên di navbera jin û mêr de bi pêş ketiye. Her wiha, ji ber ku bingehê xwe ji çanda neolîtîkê digire, hin beşên wêjeya xwe li ser xemlûxêla welat bi pêş de birine. Her wiha, ji ber ku jina kurd piranî bi çandinî û xwedîkirina zarokan ve mijûl dibû, navên piraniya şînatîyan mê ne, mîna strîzerk, qinêber, gwîrisk û hwd. Her wiha, gelek stranên lorandinê yê ku dayîkan ji bo zarokên xwe gotiye, hebûna xwe parastiyê.

Ji ber ku mêr bi karê nêçîrvaniyê ve mijûl dibû, li ser lehengiya mêr jî, hin stranên kurdî hene. Tê hizirîn ku ev stran jî ji aliyê jinê ve hatine hûnandin.

Ev wêjeya ku beriya destpêkirina wêjeya nivîskî, bi hezarê salan hebûna xwe parastiyê, em dikarin di çend beşan de bigirin dest.

Mînak: Destana Filîtê Quto

Şemê, dayîka Filîtê Quto ye û ew vê destanê dibêje ku kurê wê serokê êla Reşkotan e.

Şemê go: Filîto lawo
Meke ko heya mala Xwedê ye
Ew kerwanê Emê Mamê Ginê ye
Min ji berê de seh kiriye
Hetanî extermê xwe mêrê xwe nede kuştinê
Lawo malê xwe li xelkê belav neke
Neke bac û xeraca serê rê ye

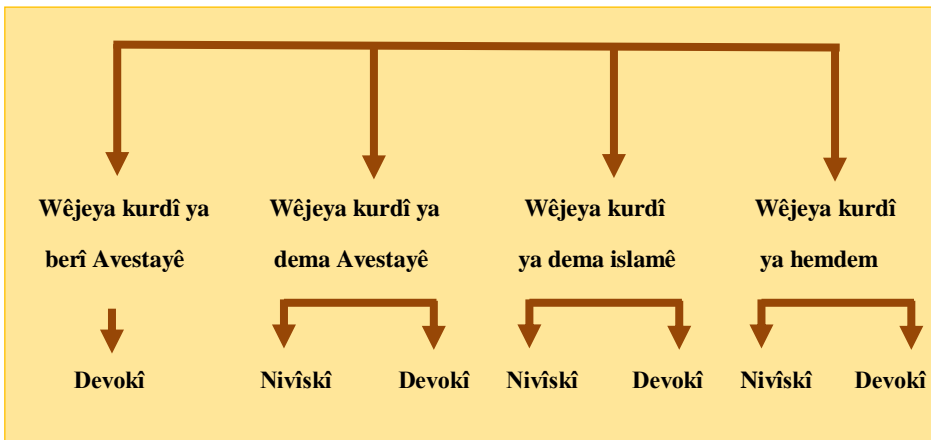
Filîtê Quto go: Şemê lê dayê
Rabe ji boy vê gotina teyî hanê
Ev bi sê telaqê fitû ye
Ko jin diçe mala bavê ye
Ez ê rabim herim pêşiya vî kerwanî
Jê bistînim bazinbeleka milê wî
Ku navê wê bûkê ye
Lê lê dayê yan cinazê min li meydanê dikeve
Yan ez ê bistînim bazinbeleka milê Emê

Pirsên Nirxandinê

1. Wêjeya kurdî ya devokî, çawa xwe parastiye?
2. Sedemên ku li ber pêşketina wêjeya nivîskî bûne asteng, şîrove bike.
3. Rola jinê di parastina wêjeyê de, çi bû?

QONAXÊN WÊJEYA KURDÎ

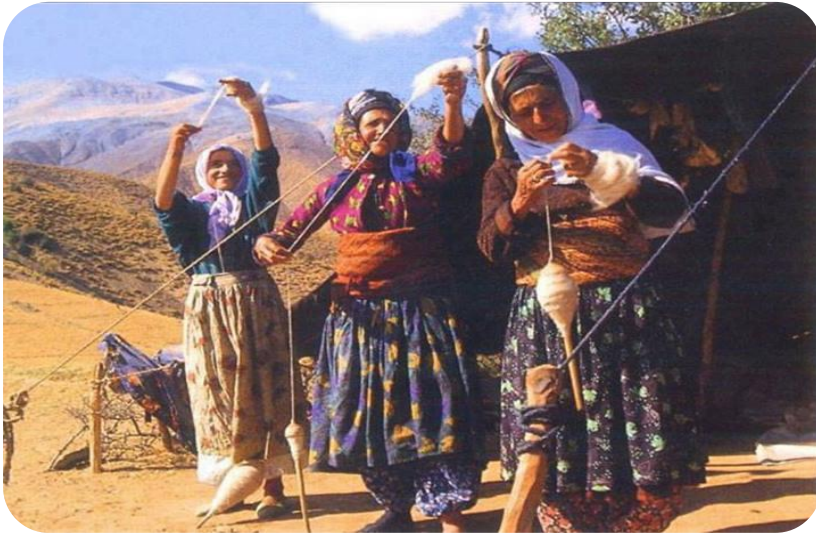

Ziman û wêjeya kurdî, li gorî dem, erdnîgarî û olan di çend qonaxan re derbas bûne. Dema ku em temaşeyî dîroka ziman û wêjeya kurdî dikin, dibînin ku ji ber Şoreşa Çandiniyê bi destê gelê aryanî hatiye pêkanîn. Her wiha zimanê gelê kurd jî beriya zimanê civakên din, derbasî birêkûpêkiyê bûye. Ji ber vê yekê, pêwîstiya kurdan di wê demê de bi afirandina peyvên nû hebû. Ji ber ku her tiştê ku dihat afirandin, navek ji bo wî dihat xwestin û ew jî neçar dibûn ku jê re navekî peyda bikin. Her wiha têkiliyên civakê jî, mirov neçarî sazûmankirina hevokan ji bo danûstandinê dikir.

Di vê qonaxa ku em weke qonaxa berî Avestayê bi nav dikin de, wêjeya kurdî bi awayekî xwerû heyîna xwe bi devokî û bi xwezayê ve girêdayî, domandiye. Piraniya helbest û stranên wê demê, li ser xweşikbûna xwezayê û bûyerên girêdayî xwezayê bûn.

Piştî vê qonaxê, wêjeya kurdî gaveke mezin diavêje û bi Avestayê re derbasî nivîsê dibe. Her çî qas ev qonax bi qirkirinê re rû bi rû dimîne jî xwerûbûna xwe heta hatina islamê domandiye.

QONAXA WÊJEYA KURDÎ YA BERIYA AVESTAYÊ

Ew qonax ji dema neolîtîkê dest pê dike û bi hezarê salan, pêşketina xwe li ser xweza û çandiniyê didomîne.

Di vê qonaxa xwezayî de pêvajoyên pir girîng derbas dibin. Mînak: Li ser bingehê vê wêjeyê, çanda aryan hatiye avakirin. Li ser vê çandê ramyarê sosyolojiya azadiyê **Ebdullah Ocalan** wiha dibêje: "**Koma ziman-wêjeya aryan çi di warê ziman de çi jî di avakirina hevsengiya hest û ramanan de; xwedî kokeke kûr e. Ev yek jî, bi mercên erdnîgarî û dîrokî ve girêdayî ye. Salên di navbera 12000-4000 B.Z de dema bicîhbûn û sazîbûna vê çandê û vî zimanî, rave dikin**".

Di vê serdemê de her cure kûzikvanî, ji bo ajotina zeviyan bikaranîna lawiran, teker, tevn, destar, huner û hwd saz bûne. Her wiha xelkên herêmê jî îro van amûrên çandiniyê û koma gotinên ku van amûran rave dikin, bi kar tînin. Ev jî, nasnameya devera kakil an jî dendika pêşî ronî dike. Li ser çanda hûriyan a ku di vê qonaxê de hatiye jiyîn, ramyarê sosyolojiya azad **Ebdullah Ocalan** wiha dibêje: "**Komên aryan ên proto-kurd, pers, efxan û belûciyan di vê guftûgoyê de, cihekî girîng digirin**".

Bi taybet, rengê zimanê hûriyan ên ku **proto-kurd** in, diyar bû. Xwemaliya çand-ziman û wêjeya aryan a ku xwe dispêre gelên rasteqîn, zelal bû. Teza rast ew e ku herêma kakil a Şoreşa Neolîtîkê tenê bi vê çandê û vî zimanî çêbûye. Bi vî awayî, mirov dikare bibêje ku hûriyan (çand, ziman û wêjeya aryanî) pêşengî ji koma ziman û çanda Hind-Ewropî re kiriye.

Ev wêjeya ku li ser çandê kevnar hatiye avakirin, bûye bingeh ji bo derketina Avestayê û pêşxistina çanda medan. Bi awayekî giştî, di vê qonaxê de, her çî qasî nivîs li ser lat û şkeftan hebin jî, lê wêjeya kurdî bi awayekî devokî xwe berdewam kiriye.

Pirsên Nirxandinê

1. Wêjeya kurdî ya devokî bingehê xwe ji ku digire?
2. Tevî ku nivîs li ser lat û dîwarên şkeftan hatibûn dîtin, lê wêjeya kurdî bi devokî hebûna xwe domandiye, çima?

BEŞA SÊYEM

- ❖ Çîrok
- ❖ Efsane
- ❖ Destan
- ❖ Helbest
- ❖ Pendên pêşîyan
- ❖ Mamik

ÇÎROK

Vegotina bûyerkê ye; çî bi devokî çî jî bi nivîskî be. Berhem an jî bûyeran bi rastî an jî aşopî û bi rêbazeke xweş pêşkêşî guhdar û xwendevanan dike.

Yek ji şaxên girîng ên wêjeya gelêrî û ya devokî ye. Bûyer û kesayetên leheng û qehreman, bi şeweyên cur bi cur ji mirovan re radigihîne. Gelek caran di nava çîrokên kurdan de serdema birêveberiya jinê û girîngiya wê di civakê de, tê ravekirin.

Çîrok; di bingehê xwe de devokî ye û hebûna xwe bi awayekî devokî domandiye û heta ku ji aliyê nivîskarekê/î ve hatiye nivîsandin. Lê ji ber sedemên ramiyarî hîn gelek çîrokên kurdî nehatine berhevkirin û nivîsandin. Tevî vê yekê jî heta roja me ya îro jî bi devokî hîn berdewam in û di nava civakê de têne vegotin.

Bûyerên di çîrokan de hemû berhemên aşopî û rasteqînî ne. Cih û demên wan ne di hin çîrokan de diyar in û di hinan de nediyar in. Di hin çîrokan de lehengên çîrokê xwediyê taybetiyên awarte û dûrî baweriya hişê mirovan in.

Di çîrokan de armanca bingehîn, fêrkirin e. Gelek caran mijarên gerdûnî digire nava xwe. Çîrokên devokî yên herî kevnar, çîrokên ku cih didin hêza hizir û aşopên ne xwezayî û bi rewanzêjiyeke bedew tîne vegotin.

Di wêjeya kurdî de risteke girîng a çîrokê heye. Ji ber ku gelê kurd, weke hemû gelên cîhanê, demeke dirêj wêjeya xwe bi awayê devokî domandiye. Ev yek jî bûye sedem ku di gelek deman de gelê kurd hêvî û daxwazên xwe bi awayê çîrokî aniye ziman.

❖ Taybetiyên çîrokê:

1. Çîrok berhema hizir û aşopa giyanî ya civakê ye. Bûyer û rewşên awarte, bi lehengên awarte ve girê dide. Bi awayê devokî, ji nifşan derbasî nifşan dibe.
2. Carinan lehengên çîrokê mirov in, carinan jî lawir û heyînên din in. Li gorî hizreke destnîşankirî bûyereke balkêş vedibêje û dikare bi guhdaran, bide bawerkirin.
3. Çîrok, bi awayekî giştî ji aliyê kesên taybet ve di rewşên awarte de lêgera dadmendî û rastiyan e. Bi awayekî rêkûpêk jiyana civakê bi awayê aşopî be jî tîne ziman. Bi gotinên balkêş dest pê dike û bi gotinên balkêş bi dawî dibe.
4. Çîrok, bi hunereke taybet, zîrekî û rewanbêjîyekê tê vegotin. Ji ber vê yekê, bandora lehengên çîrokê rasterast li guhdaran dike û weke ku rastiyeke e, bi baldarî dişopînin.

Mînak: Ka em biavêjin ber aqilan

Hebû tune bû, rehme li dê û bavên min û we bû. Li gundekî sê bira hebûn; ji malê dinê, tenê du kerê wan hebûn. Bi van keran ji çiyê êzing dibirin bajêr, difirotin û pê debara jiyana xwe dikirin.

Rojekê ji rojan, ev her du kerê wan hatin dizîn. Li çol û çiya bi giştî geriyan, lê nedîtin. Berê xwe dan malên gundiyan, dîsa nedîtin. Her sê bira li ser kevirekî rûniştin û ji hev re gotin:

- Ka em biavêjin ber aqilan?

Ê mezin got:

- Heger ez bim, ê ku kerê me biriye yekê kinik e.

Ê nêvî got:

- Ger kinik be, ji Xirbebelik e.

Ê biçûk got:

- Ger kinik be û ji Xirbebelik be, sed ji sedî ew Elik e.

Rabûn berê xwe dan gundê Xirbebelik û girtin ser mala Elik.

Jê re gotin:

- Zû kanîn kerên me?

Elik got:

- Kerên we ne li cem min in.

Wan got:

- Me avêt ber aqilan, ker li cem te derket.

Elik got:

- Ger hûn bi aqilê xwe bawer in, çi di bin lihêfa min de ye?

Ê mezin got:

- Ger ez bim, tiştê di bin lihêfa te de, tiştê girover e.

Ê ortê got:

- Ger girover e, ez bibêm orte sor e.

Ê biçûk jê got:

- Ger girover e, orte sor e û sed ji sedî hunar e.

Elik zer û şîn bû, destê xwe ji bin lihêfê derxist û got: "Kerê we wan e di êxur de ne."

Pirsên Nirxandinê

1. Armanc ji vegotina çîrokê di nava civakê de, çi?
2. Te çi pend ji çîroka "ka em biavêjin ber aqilan," girt?
3. Çima gelê kurd heta roja me ya îro, hemû çîrokên xwe nenivîsiye?

Lêkolîn

Hûn jî li ser çîrokên kurdî lêkolîn bikin û çîrokekê bi hevalên xwe re, parve bikin û binirxînin.

EFSANE

Şahmaran

Ta ku mirov lawaziya xwe di vedîtina rastiyê de veşêre, efsane afirandiye.

Efsane, çîrokên lasayî ne, bûyerên ku bi dîroka kevin a gelekî ve girêdayî ye yan jî diyardeyên xwezayî û civakî şîrove dike. Carcaran heyîn an jî bûyerên mîtafîzîk di nava xwe de dihewîne.

Dibe ku em efsaneyê wekî çîrokên destpêkê ku bi dîroka çêbûna gerdûnê ve girêdayî ye, pênse bikin. Dibe ku bi herêmekê ve girêdayî be yan jî xwedî sînorên berfireh be.

Di aliyekî din de jî, mîna çîrokên xwezayî yên pîroz ku bi hin rêûresman ve girêdayî ne, yan jî wekî çîrokên gerdûnî, pênase bikin. Tevî van jî, efsane nûnertiya hizir, zanist, naskirin û têgihiştina mirov ji xwezayê re, dike.

Şîrove û ragihandinên ku hatine kirin, pîranî bi awayekî devokî belav dibin. Di encama vê de çandeke devokî çêdibe. Efsane, hêmaneke ku mirov bi mirov, erdnîgarî, rewanî û heyînên din ve girê dide.

Efsane, li ser du hêmanan tê avakirin; ew jî awarte û pîrozî ye. Awarte mîna Şamaran ku zindiyê nêvî mirov e û nêviyê din jî lawir e. Pîrozî jî mijarên bawerî û xwedawendan e.

Sê bingeheên efsaneyê hene; ol, aşopî û dîrok in. Weke her civakê, gelê kurd jî girêdayî vê rêgezê, efsaneyên xwe nivîsandine. Efsane, di nava netewa kurdan de xwediyê cihekî pîroz e. Her wiha, di wêjeya kurdî de jî cihekî taybet digire. Heta niha jî di nava kurdan de efsaneyan vedibêjin. Efsane, di nava gelê kurd de xwedî paye ye.

Efsane, wêneyeke ji bo ronîkirin û fêrbûna awayê jiyana gelê kurd e. Em bi rêya efsaneyê; rojên borî, serpêhatî û jandariyên bi ser kurdan de hatine û awayê jiyana wan a wê demê fêr dibin.

❖ Taybetiyên Efsaneyê:

- ❖ Efsane, çîrokên kevn û berhemên wêjeya gelêrî ne ku devokî ji nifşekî derbasî nifşekî din dibe.
- ❖ Mijarên efsaneyan, xwe dispêrin mijarên; kes û bûyer an jî cih û di derbarê wan de agahiyan didin.
- ❖ Tiştên ku di efsaneyan de tê gihandin, bê pîvan jî be, taybetiyê wê ya bawerkirinê heye.
- ❖ Di efsaneyan de rewşên awarte bandorker in. Ji ber ku efsane, ji aliyekî ve civakan weke hemdem tîne ziman, endamên pîroz jî hembêz dike.
- ❖ Efsane, wêneyeke wê ya diyar tune ye; ne girêdayî şêwaz û awa ye, bi zimanê devokî tê gihandin. Weke têgihandinên gel ên kurt e, bi awayekî giştî çavkaniya xwe ji kêrhatî dîroka derbasbûyî digire.
- ❖ Efsane, têgihandinên gel ên kurt û xwerû ne, dev ji devan tê vegotin. Dema ku bi awayê devokî tê gihandin; li gorî taybetiyên her bêjerî, bi guhertinan re rû bi rû dimîne.
- ❖ Efsane, bi awayekî giştî li ser baweriyekê tîne avakirin.

- ❖ Di efsaneyan de têgehên qalibkirî kêm tên bikaranîn. Ew jî, bi vî aliyê xwe ve ji çîrokan tên cudakirin.

Mînak: Efsaneya Kawayê Hesinkar:

Tê gotin ku di demeke pir kevn de padîşahekî stemkar hebû; navê wî Ejdehak (Dehak) bû. Ji ber stemkariya wî ya li ser mirovan, xwedê ew siza kir û nexweşiyê giran li canê wî peyda kir; du kul di navmilê wî de derketin, mîna serê du maran.

Ejdehaq, hedar û qirana wî ji ber wê nexweşiyê nedihat. Ji hemû welat û deveran bijîşk û nojdar dane hev, lê çare û dermanê nexweşiya wî nedîtin.

Nojdarekî nenas ji Ejdehak re dibêje: "Divê tu her roj mejiyên du mirovên ciwan deynî ser birînên xwe, da ku tu ji êşa xwe rehet bibî".

Bi vê şîreta nojdar, vî stemkarî her roj du mirovên ciwan ji gelên herêma Mezopotamyayê ser jê dikirin û mejiyên wan datanî ser birînên xwe, da ku rehet bibe. Kawayê Hisinkar, kesekî serhildêr e, bi qamçîbazê koşkê re peymanekê bi dizî çêdike. Pilana wan ew bû ku ji bedêla ciwanekî, lawirekî serjêbike û ciwanên din jî dişîne serê çiyên. Heta ku doza serê kurê Kawa tê kirin. Kawa dibêje: "Ez ê bi destê xwe, kurê xwe radestî padîşah bikim". Bi vê yekê Kawa derfetê destine û planekê amade dike. Padîşah bi vê agahiyê kêfxweş dibe û destûrê dide. Kawa bi vî rengî tevî kurê xwe derbasî koşka padîşah bû û bi çakûçê xwe di dema destmaçîkirinê de, serê Padîşah dipelixîne û kurê wî li ser banê qesrê agir vêdixe. Bi vê yekê ciwanên li çiyên agahdar dibin û êrîşî qesrê dikin. Bi vî rengî paytêtxa zordariyê tê hilweşandin. Ew roj, bû roja azdiya gelên bindest û agir bû sembola azadiyê.

Agahiyên giştî

Efsane, li ser karesat, bûyer, an jî serpêhatî û çîrokekê tê vegotin. Di nava vê çîrokê de hin tiştên awarte yên ku di nava aşopên civakê de, mîna rastiyan tînin, hene. Ji bo xemilandinê, girêdayî cih û kesên bi bûyerê ve girêdayî ne, tînin bikaranîn. Ji çîrokên wiha re **efsane** tê gotin. Di nava kurdan de cihekî wê yê taybet heye.

Mînak: Şahmaran, Cûdiyê Miradan, Dêwê Sêserî... hwd.

Pirsên Nirxandinê

1. Li gorî te, di wê demê de çima efsane hate afirandin?
2. Efsane li ser çi tê avakirin?
3. Tu li ser efsaneyên Kurdan çi dizanî?

Lêkolîn

Şahmaran sembola çi ye? Lêkolîn bike.

DESTAN

Destan: çîrokeke dirêj e û bi awayekî helbestî hatiye hûnandin. Di destpêka dîroka gelekî yan jî netewekê de, bûyerên ku bi wan re derbasbûne, bi awayekî helbestî vedibêje.

Destan, çîrokên dirêj in ku li ser tevgera gel û hozan diaxive. Dibe ku efsane di nava destanê de hebe, lê destan nakeve nava efsaneyê. Ji ber mijara efsaneyê li ser xweda, lawir û hin heyînên din e, lê mijara destanê pîranî li ser mirov e û lehengê wê jî mirov bi xwe ye.

Têgeha destanê, tê wateya karê leşkerî, evîndarî, lehengî...hwd.

Destan, ji ber ku piştî pêşketina ziman û di dema wêjeya devokî de derketiye holê; bi awayekî hûnandî derbasî qada wêjeyê bûye. Destana ku dîroka derketina wê nayê zanîn, xwediyê hêjatiyeke pir binirx e.

Di nav netewên cuda de, destaneyên bi nav û deng hene. Mîna: Gilgamiş, Ilyada û Odîsyos, Inyada, Mihabuharata, Biyolf û hwd.

Weke her netewê, gelê kurd jî xwediyê gelek destanên binirx e. Destana kurdî di rêya devokê re, ji nifşekî veguhêzî nifşekî din bûye. Her nifşek bi zimanê xwe hest, raman û folklorê xwe dianî ziman û di heman demê de her nifşek bi kelepûrê xwe ve girêdayî bû û xwedî berpirsyar bû.

Ji ber sedemên qirkirin, komkujî, dagirkerî û qedexekirina ziman a li ser gelê kurd dihate pêkanîn, gelê kurd destaneyên xwe bi awayekî devokî berdewam kirine û parastine.

Destana Kurdî, dabeşî sê beşan dibe:

1. Lehengî
2. Evîndarî
3. Komîdî

1. Lehengî:

Ya ku li ser hêz, vîn, mêrxasî û berxwedaniyê diaxive. Di dawiyê de piraniya lehengên vê destaneyê, bi awayekî şînî jiyana xwe ji dest didin û dibin sembola gelê xwe.

Mînak: Destana Derwîşê Evdî û destana Keleha Dimdimê.

2. Evîndarî:

Ya ku li ser hezkirin, xweşikbûn û dildariyê diaxive, di dawiyê de piraniya lehengên vê destaneyê bi mirin, dûrketinê re rû bi rû dimînin.

Mînak: Destana Memê Alan, Mem û Zîn, Ferhad û Şêrîn, Siyabend û Xecê.

3. Komîdî:

Ya ku bi kêfxweşiyê bi dawî dibe û gelek pendan di nava xwe de dihewîne.

Mînak: Destana Reşîto û Xezalê.

Bi vî awayî destana kurdî; di her dem û cihê de, dibe navgîna ragihandinê di nava civaka kurd de.

Piraniya destanên kurdî di rêya dengbêjan re, xwe parastiye û hebûna xwe domandiye. Bi awayekî stranî di rêya dengbêjan re hatiye veguhestin.

Mînak: Şakiro, Gerebêtê Xaço, Meryem Xan

Mînakek ji destana Mem û Zîn

'Ey şah û wezîrê 'iz-û temkîn
Ez hêvî dikim nekin 'înadê

Derheqê vî menbe'ê fesadê
Lewra ku xwedanê ins û canan

Wî xaliqê erd û asimanan,
Roja ewî hubê da hebîban

Hingê ewî buxzê da reqîban

Em sorgul in, ew ji bo me xar e

Em gencîne ne ew ji bo me mar e

Gul hifzî di bin bi nûkê xaran

Gencîne xwedan dibin bi maran

Ger ew nebûya di nêv me hail

'Îşqa me di bû betal û zail'.

(Ehmedê Xanî)

Wateyên peyvan:

- ❖ Temkîn: Cihgirtî
- ❖ Înad: Serhişkî
- ❖ Menbe': Çavkanî
- ❖ Hub: Hezkirin
- ❖ Buxz: kîn, rik
- ❖ Reqîb: dijber, dijmin
- ❖ Xar: Strî
- ❖ Gencîne: Sebet
- ❖ Hifzî: Parastin
- ❖ Zail: Têkçûyî
- ❖ Hail: navber, bend

Lêkolîn

Hûn çî li ser Destana Keleha Dimdimê dizanin? Cih û dema wê diyar bikin û ew destan ji bo çî çêbûye û lehengê wê kî ye?

HELBEST

Helbest, hunereke ku bi peyvên levhatî û ciwan tên hûnandin, bi hevokên xemilandî derbirîna hizir û hestan dike. Hêmanên weke; ziman, deng û ritim di nava rêkûpêkiyê de bi kar tîne û bûyerên balkêş bi taqîkirineke gihayî tîne ziman.

Helbest, yek ji curenivîsên wêjeyî ya herî girîng e. Lê ne tenê li gorî çêbûna xwe, li gorî naveroka xwe jî, ji curenivîsên wêjeyî yên din cuda dibe.

Bîranîn, hevî, aşopî, evîndarî, lehengî, şoreşgerî, ev hemû bi helbestê tîne ziman. Xwendekar ku hêza helbestê bibîne, fêr dibe ku ka çawa aşopên xwe dewlemend bike, asoyên xwe fireh bike û yê li hemberî xwe bandor bike.

Helbest, cureyê wêjeyê ya herî kevn e. Helbest, hunera bi awayekî xweş avakirina peyvên e. Di helbestê de ji wateya peyvê girîngtir, mijara ku tê gotin e.

Helbest, ji pexşanê cuda ye û xwediyê nasnameyê taybet e. Li gorî belgên ku di destên me de hene, herî kêm 4000-3000 B.Z. di nava cîhana me de hatiye dîtin. Li gorî ku gelê kurd xwediyê çanda Neolotîkê ye, dibe ku peydabûna helbestê di nava kurdan jî vê dîrokê gelek kevntir be. Ronî û eşkere ye ku helbest beriya zayînê bi zimanê kurdî hatine hûnandin.

Helbesta kurdî, serê xwe di gelek qonaxan de rakiriye û gelek şûnwar dîtine. Bandora helbesta devokî ya kurdî, xwe di dema Avestayê de jî daye der. Beşa Avestayê ya bi navê “Gata, yan Gatan” hemû bi awayê helbest û bi pîvana kiteyan hatiye nivîsandin. Ev diyar dike ku beriya Avestayê jî, bi awayekî devokî helbest hatine nivîsîn.

Niha jî ew awayê helbestgotinê di nava kurdan de heye û weke çandeke kevnar, di koç û dîwanxaneyan de tîn gotin.

Taybetiyên zimanê helbestê, wê ji zimanên heyî weke pexşan cuda dike.

Têbînî: Ev malikên li jêr şîroveya helbestê ye.

Mînakek ji pirtûka pîroz a Avesta

Ey xwedayê bilind
Tu bi her tiştî karî
Li gorî kirinên me tewanan didî
Te xweşî daye qencan û tarî daye neqencan!!

Teybetiyên helbestê:

- ❖ Di zimanê helbestê de bi awayekî giştî, peyv ne li gorî wateya xwe ya rast tên bikaranîn.
- ❖ Di zimanê helbestê de aşop heye, lê di zimanê rojane de tune ye.
- ❖ Zimanê helbestê, taybetiyên zimanê rojane hembêz dike. Lê belê, bikaranîna aşop û gotinên hunerî, zimanê rojane derbas dike.
- ❖ Helbest, bi wêne û dûmenên biwate û balkêş derbirîna hest û raman dike.
- ❖ Di zimanê helbestê de bi peyvên kêr, pirwate tên armanckirin. Lê di zimanê axaftinê de ev tune ye.
- ❖ Di zimanê helbestê de gotinên hunerî bi awayekî pir û bibandor tên bikaranîn.

Mînak: Helbesta Bilbilê dilşadî

Ey bilbilê dilşadî hela, wer bike fixan
Derdê me giran e ey bira, birîna me kûr e
Gorî li te bitin cerg û dil û mêlak ê hemcan
Dengê te yî xweştir, ji ney û nay û bilûr e
Sê hawe te deng, yek ji sira bayê siba ye
Hawê dî ji dengê xuşîna dehil û reza ye
Hawê sisiya ji bêhina şemamok û gula ye
Lewra ku li dinyê tu bi nav û tu meşhûr e
Karwanê me va bi rê ketî, şev reş û tarî
Serma ye terez guliyên di berfê her dibarî
Bahoz e çelapek têne me, ji her çar kenarî
Warê me welat e ey heval, rêça me dûre
Çar hawîr me diz û keleş in, têk dane dijmin
Me ji hev radiqetînin ber bi ber, heyf û mixabin
Qet çar û omîda me nema ye bilbilê min
Meydan e ji bo hirç û çeqel, gur zûr e zûr e
Meydan e ji bo hirç û çeqel, rovî û keftar
Gorî te bibim bilbil, ji serê darê tu were xwar

Seydatê Tîrêj

Pirsên Nirxandinê

1. We çî encam ji helbesta "Ey bilbilê dilşadî" girt? Bi hevalên xwe re parve bike û malika yekem şîrove bike.
2. Di nava gelê kurd de, helbest di encama çî de derket? Şîrove bike.
3. Gelo helbest bi çî rengî bandorê li şoreşan dike?

PENDÊN PÊŞIYAN

Gelê kurd, ji aliyê pendên pêşiyar ve gelek dewlemend in. Di vî warî de xwediyê wêjeyê eşkere ye. Pendên pêşiyar, ji çend gotinên kurt pêk tên. Xwedî wateyê hêja ne. Ev gotin, ji berê ve li hemberî zoriyan li ber xwe dane û heta roja me ya îro hatine.

Di van pendan de awayê jiyar, rêz û tore, bîr û baweriyên kevn ên netewa kurd di warê; civakî, ramyarî û maldariyê de derdikevin holê. Pêkhatina pendên pêşiyar di dema xwe de bi vî awayî ne: Kengî karesatek, an tevencek pêk hatiye, gotinek li ser hatiye gotin û ew gotin bi rengekî devokî geriyaye û heta niha weke pendeke hêja ji me re maye.

Li ser hemû aliyên jiyarê, mirov dikare pendên pêşiyar bibîne. Ji ber ku di zimanê me de hejmareke pir mezin ji pendên pêşiyar hene. Lê mixabin, ji ber bîndestiya gelê kurd, heta niha ev berhem bi giştî nehatine komkirin.

Taybetiyên pendan:

- ❖ Bêjerên van gotinan ne diyar in, lê ev pend, weke cewher ketine nava gencîneya toreyê kurdî.
- ❖ Gotinên pêşyan binirx û watedar in. Ji ber vê yekê, ev pendên bibandor; serpêhatiyên civakê vedibêjin.
- ❖ Ji taqîkirinên civakê hatine afirandin û her dem mirov jê sûdê werdigire.
- ❖ Zêde cih nadin huner û xemilandinê, xwediyê şîroveyeke xwerû ne.
- ❖ Bi hevokerê kurt, wateyeke kûr û sergihayî dide.

Mînak:

- ❖ Dinya gul e, bêhin bike û bide hevalên xwe.
- ❖ Erd birinc be, av jî rûn be; ku xwedî tune be, zû xilas dibe.
- ❖ Bi xwe weke baz e, lê nêçîra wî ji xelkê re ye.

Pirsên Nirxandinê:

1. Di pendên pêşyan de çi derdikeve holê?
2. Çi bûye sedem ku pendên pêşyan, heta niha bi giştî nehatine komkirin?
3. Taybetiyên pendên pêşyan, şîrove bike.
4. Çend pendên pêşyan, bîne ziman û şîrove bike.

MAMIK

Mamik; ew gotinên ku piranî qalib girtiye û agahiyên girêdayî tişt, mirov, teba, xweza, şînatî û hizirê bi awayekî veşartî tîne ziman, ka ew çi ye û bi hizirînê peydakirina wê dike armanc.

Mamik, weke gelêrî û kesayetî dibin beş. Mamikên gelêrî, berhemeke wêjeya gel e. Mamikên kesayetî, her çi qas berhemeke wêjeyî ye, ji aliyê nivîskar an jî wêjevanekê/î ve tîne afirandin.

Mamika ku berhemeke wêjeyî ye, li gorî awayê xwe weke pexşan û hûnandî dibin du beş, lê pîraniya wan hûnandî ne.

Mamikên kurdî yê ku xwe dispêrin dîrokeke pîr kevnar, hebûna xwe heya roja me ya îro domandine.

Di demên pîr kevnar de, dema ku şerê di navbera du kes, du malbat, an jî du eşîran de çêdibû, gelek caran bi pîrskirina mamikan, serketî û binketî diyar dibûn û şer bêxwîn bi dawî dibû. Yanî kesê/a bersiva mamikê dizane; weke serketî û yê nîzane jî weke binketî dihat pejirandin. Ev rêbaza mamikê, heya niha jî didome.

Her wiha, weke pêşbirkeke zanistî jî tê pejirandin. Ev rêbaz, di toreyên civakî de jî tê bikaranîn.

Weke mînak; di toreyên civakî yên kevnar de kesekî ji bo kesekî digot: " Ger tu bersiva vê mamikê bizanî, ez ê vî tiştî bidim te, yan ji te re xwesteka te pêk bînim." Dema dizanî, daxwaza wî pêk tanî.

Her çi qas bi derketina teknolojiyê re pêwîstiya bi mamikê kêmbibe jî, lê di piraniya welatan de bi taybetî di nava zarok û ciwanan de, mamikgotin xwedî girîngiyeke taybet e.

Rêjeya mamikgotinê, di demsala zivistanê de, di civat û dîwanan de zêdetir dibe.

Mamikgotin, hem listikeke, hem jî pêşxistina bîrgeh û hişmendiyê ye.

Di çanda gelê kurd a devokî de, mamikgotin, xwedî roleke pir mezin e.

Mînakên Mamikê:

"Zîq û zîq, heşt ling û du pîx". Çi ye?

Şîrove:

Zîq û zîq; halet

Heşt ling; hejmara lingên du qantirên ku di ber haletê de ne.

Du pîx; du piyê mirov ên ku haletê diajon.

Bersiv: Cotkarî

"Hespê boz, rê kir toz". Çi ye?

Bersiv: Aş

Pirsên Nirxandinê:

1. Çawa şerê di navbera du hozan de, bêxwîn bi dawî dibû?
2. Çend beşên mamikan hene û kîjan bi piranî tê bikaranîn?
3. Sûda mamikgotinê ya ji mirovan re, çi ye?
4. Çend mamikan peyda bike û li ser lênûsa xwe binivîse.

BEŞA ÇAREM

- ❖ Qonaxa wêjeya kurdî ya dema Avestayê
- ❖ Pêşengê wêjeya kurdî yê dema Avestayê
- ❖ Pîr Şalyar

QONAXA WÊJEYA KURDÎ YA DEMA AVESTAYÊ

Di nava her netewekê de, du beşên wêjeyê hene, yek devokî û ya din jî nivîskî ye. Piştî ku wêjeya devokî bi hezarên salan hebûna xwe diparêze, bi derketina nivîsê re, wêjeya nivîskî derdikeve pêşberî me. Hem bi saya fîlozof û hem jî ji bo parastina hemû belgeyên dîrokî, di aliyekê din de jî, heta ku berhemên wêjeya devokî wenda nebin û neyên jibîrkirin; pêwîstî bi nivîsa berheman çêbû.

Di nava gelê kurd de jî ev pêwîstî hebû, lê ji ber sedemên êrîş û dagirkeriya ku bi ser gelê kurd de dihatin, ev derfet bidest nediket û cardin berhemên xwe bi devokî berdewam dikirin.

Her çiqasî gelê kurd di aliyê wêjeyî de dewlemend be jî, lê pêwîst e ku bi wêjeya devokî re, wêjeyeke nivîskî jî derkeve holê. Ev yek derfetê dide ku hemû tiştên di rêya devokê re hatine gotin, bêne belgekirin û di aliyê din de jî hemû berhemên ku dê derkevin êdî bi nivîsê re derkevin... Rewşa vegotina berheman bi awayê devokî heta dema derketina Zerdeşt bi pirtûka xwe ya pîroz "**Avesta**", domand û heta roja me ya îro jî hîn berdewam e.

Zerdeşt, bi nivîsandina Avestaya pîroz a ku bi zimanê avestayî hatiye nivîsandin, di nava konfedresyona Medan de, derket holê. Lê her çiqas Avesta çavkaniya wêjeya Rojhilata Navîn (çanda Aryen) be jî, lê ji ber bêalîbûna Zerdeşt ev wêje li Rojhilata Navîn belav bû; ji ber ku tu kes neçarî fêrbûna wê nekir û li ser tu netewên din, neseband. Reftar û rêbazê Zerdeşt ê aştyane bûn sedem ku her kes xwe fêrî zimanê vê wêjeyê bike.

Li gorî hemû bendên derbasbûyî, em dikarin bibêjin ku pêşengê wêjeya kurdî ya nivîskî, Zerdeşt e. Lê ji bilî pirtûka Zerdeşt, hin berhemên wêjeya kurdî li ser çerm û keviran hatine dîtîn. Mînakê vê jî helbesta "**Boraboz**" a ku di sala 330`î B.Z de jiyaye:

“Xwazdî ez tu bi hev re bîn

Werdî bihîrîn qûtran bîn”

“Bi hîv ra hiring xurînî

Bangik dîn bi hîv ra narînî”

Şîroveya helbestê: "Xweziya hingî, çaxê ez û tu bi hev re bûn û em bi hev re diçûn çiyayan, were da ku em bi xurînî herin derve û pev re straneke narînî (nazik) bibêjin".

Piştî ketina konfedrasyona Medan û desthilatdarî dikeve destê Exmîniyan, êdî wêjeya kurdî ji ber sedemên qedexeyan, careke din paş de vedigere û dîsa berhemên xwe bi awayê devokî diparêze, ta ku dighêje serdema Sasaniyan. Qiral Erdşêr di sala 226`an Z, biryar da ku hemû deqên Avestayê bêne berhevkerin û wergere zimanê pehlewî, ji bilî beşa Kasat a ku avestayî ma; ji ber ku gotinên Zerdeşt bi xwe ne. Em çend mînakên peyvên avestayî bînin zimên:

Sarah: Serî
Ap: Av
Bratar: Bira
Matar: Dayîk
Pîtar: Bav
Zeraye: Derya
Buze: Bizin
Zast: Dest
Das: Deh
Dar: Heval

Agahiyên Giştî

- ❖ Pirtûka Zerdeşt a pîroz "Avesta", ji 21 beşê û hezar bendî pêk tê. Di nava wê de 345700 gotin hebûn. Li ser 12000 çermên çêlekan bi tîpên zêrîn hatiye nivîsandin
- ❖ Çîroka "Panca Tantra" di navbera salên 600-300 B.Z de, yekemîn çîroka ku li Rojhilata Navîn derketiye.

Pirsên Nirxandinê:

1. Di dema me ya îro de ku wêjeya devokî nayê nivîsandin û nekeve pirtûkan, gelo ev wêje dê bê parastin, an na?
2. Piştî hilweşandina konfedrasyona Medan, wêjeya kurdî paş de vegeyriyaye. Şîrove bike.
3. Çima pêwîstiya netewan bi nivîsandinê hebû? Bi awayekî baş şîrove bike.

Lêkolîn

Lêkolînekê di derbarê pirtûka pîroz "Avesta" de bikin.

PÊŞENGÊ WÊJEYA KURDÎ YÊ DEMA AVESTAYÊ

Wekî di waneya bûrî de me nas kir, Zerdeşt pêşengê wêjeya kurdî ya nivîskî ye. Ev yek jî di rêya nivîsandina pirtûka pîroz "Avesta" re derket holê.

Zerdeşt: Di serdema konfedrasyona Medan de derketiye. Ew xwediyê pirtûka pîroz a binavê "Avestayê" ye û ola Zerdestiyê ava kiriye.

Zerdeşt, navê wî yê rast, Dexza ye. Ji malbata Spîtama ya medî ye. Li bajarokê nêzîkî Êrmiyeyê ji dayîk bûye. Ji kurdên ku li Azerbeycanê jiyaye.

Dema ku temenê wî dibe 30 sal, veder (in'îzal) dibe û berê xwe dide Çiyayê Sebelanê . Li wê derê dikeve nava hizir, ramanên bawerî û felsefeyê û piştî ji hemû mirovahiyê re peyama xwe radigihîne. Ew ramana civakî ya ku xwediyê çandêke pêşketî, jiyaneke nûjen û bilind bû, her çiqas weke wateya olê tê binavkirin jî, rêgezên wê li ser hêmanên xwezayê bûn: ba, erd, roj û av ên ku bingehên û ji jiyane re, evra didît. Tarî û ronahî, xweşî û nexweşî, xerabî û qencî, zanîn û nezanîn weke têgehên nakok, dihatin dîtin. Di baweriyê Zerdeşt de têgeheke giring heye, ew jî pîrozdîtina agir e.

Di baweriyê Zerdeşt de, du xweda hene; Ahura Mazda û Ahrîman. Ahura Mazda; xwedayê başiyê ye û Ahrîman jî; xwedayê nebaşiyê ye.

Di nava hizir û ramanên ku li ser Çiyayê Sebelanê dikir, roj û şev bala wî dikşînin ji lewra xwest ku pendekê ji vê bûyera ku çêdibe bigire. Dît ku roj ji du tiştan (ro-şevl ronahî-tarî) pêk tê

û ev dihat wateya ku cîhan ji du tiştan pêk hatiye; ew jî başî û nebaşî ye.

Di vir de dît ku dîroka mirovahiyê di navbera başiya ku Ahora Mezda nûnertiya wê dike û nebaşiya ku Ahrîman nûrtiya wê dike de, maye. Piştî ku wî ev tişt hemû nas kirin, êdî xwest ku baweriya xwe di nava gelê xwe de balav bike. Lê di vir de rastî gelek astengiyan hat û gel li dijî wî rawestiya û ew dûrxist. Dema ku xwest peyama xwe belav bike, kesê zana li dor xwe vehewand û di rêya wan de, Zerdeşt baweriya xwe di nava gelan de belav kir. Paşê gelek kesan jî baweriya xwe bi wî anîn û di destpêkê de kurê apê wî yê bi navê "Mîtomah" bû.

Lêkolîn:

Bi awayekê berfireh jiyana Zerdeşt lêkolîn bike û bandora hizrên wî bîne zimên.

PÎR ŞALYAR

Gora Pîr Şalyar

Pîr Şalyar, an Pîr Şehriyar ku bi Pîrê Şalyarê Hewramî navdar bû, yek ji pîr û mezinên baweriya yarsaniyan bû. Navê wî Xwedadad kurê Camaspe ye. Ew di sala 1006'an de li Hewramanê ji dayîk bûye. Di xortaniya xwe de çûye Loristanê, li cem Şaxoşên ê ku rêberê ola yarsaniyan bû û sê salan li wir dimîne.

Li ser daxwaza Şaxoşên vegeyriyaye Hewramanê û li wir bîr û baweriya yarsaniyê belav dike. Ew, di zanista gotin û vacê (mentiq) de şareza û pispor bû. Di sala 1098'an de koça dawî kiriye. Hin wî, weke rêberê zerdeştîyan yê herî dawî yê li Hewramanê bi nav dikin.

Pîr Şalyar, pirtûkeke şîretan a bi zaravayê Goranî ya bi navê Marîfeto li pey xwe hiştiye. Ev pirtûk li cem Hewramaniyan pir pîroz e. Li wê herêmê hin dibêjin ku ew ji Quranê kevntir e, ji ber ku islam piştî wê demê gihaştiye Hewramanê.

Malik, bend û şîretên Pîr Şalyar ên ku di vê pirtûkê de hene, ji devê xelkê hatine wergirtin û nivîsandin. Çêja Zerdeştîyê di helbestên Pîr Şalyar de diyar e. Kurdiya wî ji erebî

pak e û ev bi nêrîna hinan, tê wê wateyê ku hîn di serdema wî de, ola islamê negihîştibû Hewramanê.

Pîr Şalyar, li cem xelkê Hewramanê, weke welî û mirovekî xwedî keramet û comerdîyê tê naskirin. Jixwe, wî gelek nexweş sax kirine û lal bi ziman kirine.

Cejina Pîr Şalyar, li Hewramanê, li cem gora wî li nîvê deryayê û di zivistanê de her care, bi dirêjahiya sê rojan tê pîrozkirin.

Her çi qas Pîr Şalyar, piştî islamê bi 400 salî jiyayî kiribe jî, lê ji hatina islamê bandor nebûye; şopdarekî ola Zerdeşt e.

Helbestên xwe, beriya ku misilmantî derbasî Hewremanê bibe, bi devokî gotine. Ev helbestên wî, ji zardevan hatine girtin û nivîsandin. Ji ber vê yekê, em vî wêjevanî, weke wêjevanekî beriya islamê dibînin.

Helbesta Pîr Şalyar:

Bi goranî:

“Dara giyan – deran cerg û dilberg in,
Gahên pir bergen, gahê bê berge,
Kerg cehêlik, hêlê cekergin,
Ruwas ce ruwas, wergen ce wergen”

Bi kurmancî:

“Dara giyandar cerg û dil pel in
Carinan têr pel in carinan bê pel in
Keleşêr ji hêkê ye, hêk ji keleşêr e
Rûvî ji rûviyan, gur ji guran

Pirsên Nirxandinê:

1. Navê pirtûka Pîr Şalyar çi ye û bi kîjan zaravayî nivîsandiyê?
2. Çima Pîr Şalyar neketiye bin bandora ola islamê?
3. Pîr Şalyar, di kîjan mijarê de şarezaya û pispor bû?
4. Pîr Şalyar, li Hewremanê bi çi navî dihat naskirin?

BEŞA PÊNCÊM

- ❖ Behlûlê Mahî
- ❖ Baba Recebê Loristanî
- ❖ Lîza Xanim
- ❖ Ebdulsemedê Babek
- ❖ Rihan Xanim
- ❖ Dibistanên wêjeyî
- ❖ Baba Tahirê Hemedanî
- ❖ Dayê Xezana Serketî

QONAXA WÊJEYA KURDÎ YA DEMA ISLAMÊ

Piştî ku wêjeya kurdî demeke baş li ser lingê xwe rawestiya û gelek dewlemendî di nava wê de çêbûn, bi saya Zerdeşt û pirtûka wî ya pîroz "Avesta" beşa vê wêjeya dewlemend a nivîskî derket holê. Lê wekî ku di waneyên bûrî de derbas bûne, ji ber sedemên şer, êrîş, dagirkeriya ku bi ser gelê kurd de dihatin, ev wêje bi giştî nehatiye nivîsandin. Her wiha ji ber sedemên parçebûnê yên di nava gelê kurd de çêbûbûn, ziman jî belavî zaraveyan bû û vê rewşê heta hatina islamê berdewam kir.

Di sedsala 7`an de, islam wekî ola yekxwedayî ya dawî, li Erebistanê derket û ji wir de li deverên din belav bû. Zimanê vê ola nû jî erebî ye, bi saya pirtûka pîroz (Quran) zimanekî erebî yê standart hat afirandin. Di wê demê de jî gelê ereb belavbûyî û parçekirî bû; bi saya islamê û pirtûka pîroz, vî gelî xwe komî ser hev kirin û bûne yek.

Piştî ku di gelek qadan de bi ser ketin û ola islamê bi gelek gelan ve dane sepandin, êdî çavên erebên misilman li ser hin dever û welatên din vebûn, yek ji van welatan jî; Kurdistan bû.

Di sala 633`yan de, erebên misilman, berê xwe dan Rojhilat Navîn û di encama şer Qadisyê de imperatoriya Persan tê şkandin û şahê sasaniyan direve. Di nava vê şkandinê de gelê

kurd jî tar û mar bû. Şkandina imperatoriya Sasaniyan li ser milê kurdan jî bibû barekî pir giran. Lê kurdan ev ola nû, nepejirandin û piştî berxwedaneke mezin û ji ber zor û zehmetiyan; neçar man ku bipejirînin. Hinekan bi vîna xwe pejirandin, beşekî din jî qet nepejirandin û bi qirkirinê re rû bi rû man û li ber xwe dan. Di vê êrişê de perestgehên agir hatin vemirandin û wêrankirin, gelek jin û zarok hatin kuştin. Pirtûkên din ên mîna Avesta-Zendavesta ji holê hatin rakirin û tenê pirtûka pîroz (Quran) ma. Gelê kurd neçar ma ku xwe fêrî zimanê erebî bike; ji ber ku zimanê ola islamê ye.

Di vê serdemê de, êdî kurd daketin bajaran û di bajaran de wêjeya nivîskî rû dide. Di heman demê de, heta ku desthilatdariya xwe li ser kurdan zêde bikin, di Kurdistanê de, bi avakirina mizgeftan re perwerdeyên olî dane destpêkirin. Zarokên kurdan ên ku diçûn wan mizgeftan, fêrî ziman û wêjeya erebî dibûn. Gelek ji wan ên mîna Mela Camî, Ibnûl Esîr û Ibnûl Xelkan ji bo çand, ziman û wêjeya erebî, gelek xebatên mezin kirine.

Ji ber ku mamosteyên ji wan mizgeftan derçûn, kurd bûn, zimanê kurdî yê nivîskî careke din, derdikeve hole û hinaseyek rû dide. Wêjevanên mîna: Baba Tahirê Hemedanî, Elî Herîrî, Melayê Cizîrî, Feqê Teyran û Ehmedê Xanî, dikarîbûn careke din, vê wêjeyê zindî bikin. Lê ji ber ku di nava pêlên piştaftinê de mabûn û ji bandora zimanê erebî, tirkî û farisî, gelek gotinên biyanî di nava helbestên wan de derbas dibin û nikarîbûn wêjeyêke bi zimanê kurdî yê xwerû ava bikin. Lê di encama vê xebata wan de, dikarîbûn hizrê netewî li pêş bixin. Tevî ku ji bandora zimanên din rizgar nebûn, lê gelek destan, helbest, çîrok û ferheng hatin nivîsandin.

Mînak: Nûbihara Biçûkan, Destana Mem û Zîn, Derwîşê Evdî... hwd.

Nîşaneyên ku didin diyarkirin ku helbest di nava kurdan beriya islamê, li pêşe bû hene. Mînak: Gava muslimanan xwestiye herêma Şarezûr û derdora wê dagir bikin, kurd di nava komkujiyan re derbas kirine. Ev bûyer bi awayekî diyar di vê helbesta li jêr ya wê demê hatiye nivîsandin diyar e. Ev helbest li Silêmaniyê li ser çermekî di Şikefta Cêşanê de hatiye dîtin.

Ev helbest, li ser çermekî hatiye nivîsandin.

“ Hurmizgan rîman, etran kujan
Wêşan şerde we gewreyî gewrekan
Zorkar ereb kerîne xapûr
Gîna î paley heya şarezûr
Şîn û kenîkan wer rû- û hiwîne
Rewşt Zerdeştîre manewe bêkes”

Bi kurmancî:

Perestgehên Hurmiz xerab kirin, agirê wî vekuştin
Xwe veşartin ê herî gewre ji gewreyan
Zorkarên ereb, her cih wêran kirin
Gihan Şarezûr gundê paleyan
Hemû keç û jin dîl girtin
Mêrên mêrxas man di nava xwînê de
Siwarên Zerdeşt bêkes man
Hurmiz li tu kesî nehat rehmê

Ev helbest, dema talankirin û wêrankirina kurdan û vemirandina agirê di perestgehan de, diyar dike.

Hurmiz: Ahora Mezda, xwedayê xêrê (qencyê) yê baweriya Zerdeşt e.

Pirsên Nirxandinê

1. Dema ku islam derbasî nava bajarên kurdan bûye, rewşa wêjeyê, bîne ziman.
2. Çi bandora islamê li ser ziman û wêjeya kurdî hebû?
3. Çima gelê kurd piştî ku islam pejirand, navên erebî yan jî navên peyamberan li zarokên xwe dikirin? Lêkolîn bike.

BEHLÛLÊ MAHÎ

Navê wî Emerê kurê Leheb e û bi Behlûl hatiye naskirin. Heta niha sala jidayîkbûna wî ne diyar e, lê tê hizirîn ku ew di sedsala heştan de li Mahîlkufê ji dayîk bûye.

Dibe ku di sala 835'an de li Tenggolê koça dawî kiribe û li wê derê hatiye veşartin. Rêbaza Behlûl, rêbaza Yarsan a ku rêbazeke xwedanasîn û derwêşiyê ye û hin jî vê baweriyê weke baweriyeke ji baweriya Mîtraiyan derketiye, dibînin.

Ew diçe Bexdayê, piştî demekê ji mala xwe ya li Bexdayê qesta kiriye. Li Kirmanşanê rêbaza Yarsan belav kiriye û gelek alîgir (mirîd) peyda kirine.

Tê gotin ku hinan dabaşa wî bi xerabî li cem xelîfeyê pêncem ê Ebasîyan Harûn Elreşîd (766-809) kirbû. Ji ber vê yekê xelîfe fermana kuştina wî da. Lê îmamek nêzîkê xelîfe, ji bo wî ji kuştinê rizgar bike, jê xwest ku ew xwe li dînîtiyê deyne. Xelîfe bi wê qayil kir ku Behlûl dîn bûye û wiha Xelîfe fermana kuştina wî rawestand. Dibêjin piştî wê, ew di nava xelkê de weke Behlûlê dîn dihat naskirin.

Wî helbestên dumalik bi zimanê kurdî (kurdiya goranî) ;ku zimanê mîrnişîna Erdelanê bû, bitîpên erebî vehûnandine û mijarên wan bawreî ne. Helbestên wî yên li ber destan mane; tenê yên ku di pirtûka Serencamê de hatine parastin.

Bahlûl, di van her du malikên xwe de diyar dike ku ew bi nêrîna hin kesan dîn e, lê ew di rastiye de zana û rêberê yarîsaniyan e.

Du malik ji helbesteke Behlûlê Mahî

Behlûl zatê wan zat yekdan e

Amiyan maçan Behlûl dêwan e

Kî dî dêwan e, weytewer dane bo

Merkewene meydan gerdûn rana bo

Wate:

Behlûl tîrêja Xwedê ye. Her çi qas ku hin kesên bêagahî û nexwende wî weke dîn dizanin! 2Kê dîtiye ku dînek ew qas hêja, zana û jîr be û hespê xwe yê zanistê, di qada hevçerxa gerdûnê de, bibezîne.

Çîroka Behlûlê Mahî: Weke tê zanîn, Behlûlê Mahî mirovekî zana û feylesûf bû. Wî gotinên xwe bi awayekî pêkenok digot, lê di rastiya xwe de tijî pend û pir watedar bûn. Rojekê Harûnê Reşîd dibhîze ku Behlûl li bazara qesaban, bi dengê bilind dikeniya. Dişîne pey wî û sedema kenîna wî jê dipirse. Behlûl wisa bersivê dide: Li bazarê min dît bizin û mih her yek bi lingê xwe hatine hilawestin (daliqandin)!!! Behlûl berdewam kir û

got: Tirsî min ew bû, ku ez gunehê te hilînim, lê piştî min ev dît, ez têgihîştim ku her kes radihêje gunehên xwe hhhhh!!!!

- ❖ Ev penda wî ya navdar, heta roja me ya îro di nava civakê de tê gotin:

"Mih bi lingê xwe tê daliqandin, bizin bi lingê xwe tê daliqandin."

Wateyên peyvan:

Serencam: Pirtûka rêbaza ola yarîsaniyan ne û weke jêdereke wêjeyî tê dîtin.

Yarsan: Baweriyêke

Mîtra: Navê baweriyekê ye.

Pirsên Nirxandinê:

1. Navê "Behlûl" ji ku hatiye?
2. Helbestên behlûl bi çi awayî bûn û bi çi zimanî dinivîsand?
3. Penda ku Behlûl ji Harûn Elreşîd re got, bi çi armancê bû? Şîrove bik.

BABA RECEBÊ LORISTANÎ

Baba Recebê Loristanî, di sedsala 8-9 zayînê de jiyaye. Wêjevan û hunermendekî pir mezin bû û weke alîgirê Behlûlê Mahî tê naskirin. Li gorî pirtûka Serencamê, Baba Recebê Loristanî, di destpêka sedsala 9'an de jî, koça dawî kiriye. Hin malikên bi zaravayê goranî ji vî wêjêvanê hêja mane û gelekî dilgir û kîşîner in.

Baba Recebê Loristanî, di lêdana tembûrê de jî xwedî destekî berz bû û helbestên xwe bi lêdana tembûrê li civat û dîwanxaneyan dixwend.

Beriya baweriya Zerdeşt, di nava kurdan de gelek bawerî hebûn. Beriya ola islamê, di nava kurdan de baweriya Zerdeştî gelekî li pêş bû. Her wiha, hebûna argehan (agirdank) ên li Kurdistanê, vê yekê ji me re ronî dikin.

Bîr û baweriya yarî ya ku bîr û baweriyêke kurdî ye û paşmaya baweriya Zerdeştî, Mazdekî û baweriyên din ên Aryenan ne. Ev bîr û bawerî, pêşî li Loristan û Hewramanê peyda bûye û serokên wan di vî rêbaz û baweriyê de bi zimanê zikmakî hestên xwe yê hundiirîn, dianîn ziman.

Ev rêbaz li pêş ketiye û bûye sedema ku Behlûl û alîgirên wî di sedsala 8'an de bi vî rêbazê helbestê birêsin. Êdî her bi vî awayî, ev rêbaz û bawerî li Kurdistanê belav bûye.

Baba Receb jî, yek ji van helbestvanan bû û li gorî pîrê xwe tev geriyaye.

Malîkek ji helbesta Baba Recebê Loristanî:

Saqiya dest im, saqiya dest im
Camî tir bawer bigêre dest im
Ez cemeyxaneya roy elest mest im
We mestî peyman aînim best im

Wate:

Meyger bide destê min
Peykeke din bîne, destê min bigire
Ez ji meyxaneya elestê mest û serxweş im
Bi serxweşiyê min peymana bawerîya xwe girê da

Wateyên peyvan:

Loristan: Herêmeke rojhilatê Kurdistanê ye.

Berz: Bilind

Kîşîner: dîtinxweş, cezab

Asûde: aramî, tenahî

Pirsên Nirxandinê:

1. Baba Recebê Loristanî, şopdarê kê ye?
2. Baweriya yarî, berdewamiya kîjan baweriyê ye?
3. Baba Receb, bi kîjan zaravayî nivîsandiye û kengî koça dawî kiriye?

Agahiyên wêjeyî:

Nivîsên wêjeyî bi awayekî giştî, dibin du beş:

1. Pexşan
2. Hûnandî (helbest)

1. Pexşan:

Pexşan, peyv û gotinên hunerî yên bedew, birêkûpêk û bi şêweyekî lihevhatî tên rêzkirin. Lê ew berevajî helbestê, bi şêwazê hûnandî û terazoyî nayên nivîsandin. Ew xwedî şêweyekî taybet e û teşeyeke nivîsê ye. Ew bi zimanekî bijartî, ramanekê zelal, bi vaceke sazkar û qayîl li ser guhdarê xwe bibandor e.

Hunerên pexşanê: çîrok, gotar, axaftin, şano û hwd.

Cureyên pexşanê:

1- Pexşana asayî (normal): Gotinên ku di têkiliyên navbera kesên ên jiyana rojane de, tên bikaranîn.

2- Pexşana hunerî: Bi piraniya xwe bi şêwazeke hunerî tê ristin. Bi awayekî rêkûpêk, peyv û hevokan dixemilîne û bi zimanekî zelalê dilsojî û aşopê, bi kar tîne.

Mînak: Nameya dayîka min a delal:

Xwezî bi dilê min û te be ku rojekê ji rojan em bigihêjin hev û du...

Ez ê te hembêz bikim bi dilekê germ, bi çavên bendewar û tijî hêvî...

Bi lêvên ji hesreta miçiqiyayî û bi rûyekê ken

Ax dayê!

Te çî dît û çî nedît!

Ma qey hestên dayîkan hêsan in?

Te di şevên tarî de xwe dikir çira, lê carna jî tu dibûyî stêrka şevê ku di ezmanan de diçirisî.

Qermiçûngên di rûyê te de, ji min re çîrokan diherikînin êşa kedêke bihezkerin nîşan didin.

Ez wan çavên te yên xemgîn, tijî hêvî û şefqet, radimûsim

2. Hûnandî (helbest):

Bi taybetî, ji raman û hestên hûnandî yên ku bi awayekî sazûmankirî ku bandora xwe rasterast li hest û giyana guhdaran dike re, **hûnandî** tê gotin.

Hûnandî, ji rêzik û malikan pêk tê.

Bi pîvan û rêzbandê re pabendiya wê heye.

Mînak:

Xwe danaînim bo stem û zorê

Divê serbilind biçime gorê

Ku bi serbilindî çûme goristan

Hêjaye bibim lawê Kurdistan

Osman Sebrî

LÎZA XANIM

Navê vê xatûna dildar Lîza Xanim e ku weke çirayeke ronîdar di asîmanê wêjeya kurdî de diçirise. Lîza Xanim, ji ber ku ji malbata wê re Cafê Ciwanro dihat gotin, heman malbat li dawiya navê wêjevana me jî tê bikaranîn û dibe Lîza Xanima Caf.

Lîza Xanim, di sedsala 11'an de jiyaye. Ew bi eslê xwe ji bajarê Şarezûrê ye. Lê belê, demeke dirêj li Loristanê jiyana xwe domandiye. Di pirtûka Serencamê de jî tê gotin, ku Lîza Xanima Caf yek ji alîgirên Şaxweşîn tê pejirandin yê ku rêbazê yariyan bi rê ve dibir. Lîza Xanim, hin helbestên dumalik ên gelek xweş û balkêş li pey xwe hiştine.

Lîza Xanim, di lêdana tembûrê de jî şareza û hosta bû. Wê helbestên bi awaz û bi lêdana tembûrê li civatan û dîwanxaneyan digotin.

Çend Malik ji helbestên Lîza Xanimê

Heyder seraf, Heyde seraf
Çende ne Eyne bîm ne gêc taf
Îsa mewçan penem kiçe Caf
Qebale marî ne taş mesaf

Wate: Ey Heyderê Seraf (yek ji alîgirê Şa Xoşîn e), ez demekê li gundê Eyneyê mam, bi surîştta wî ya dewlemend û xweşik, kêfxweş dibûm. Niha jî ji min re tê gotin: "Ey keça êla Caf, divaya ku tu li Çiyayê Tisaf bibî alîgira baweriya Yarîsanî."

Agahiyên wêjeyî:

Taybetiyên Wêjeya Hûnandî

- ❖ Wêjeya hûnandî, nivîsên bipîvan û birêzband in.
- ❖ Mijar û hizirên ku bi awayê hûnandî tên nivîsandin, di hiş û bîrên mirovan de dimînin.
- ❖ Balê dikişîne li ser pîvan, lihevhatin û xweşikbûnê.
- ❖ Aliyê wê yê bangkirin û aşopê xurt e.

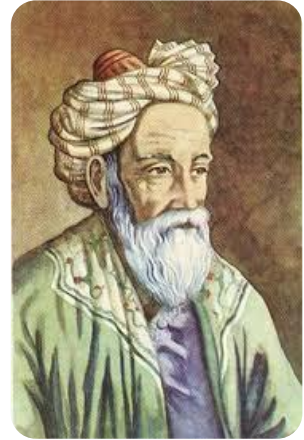
Pirsên Nirxandinê:

1. Lîza Xanim, di kîjan sedsalê de jiyaye?
2. Lîza Xanim, alîgira kîjan baweriyê ye?
3. Ji bilî nivîsandina helbestê, çi behreyên Lîza Xanimê hene?

EBDULSEMEDÊ BABEK

Mijara me vê carê, Ebdulsemmedê kurê Mensûrê kurê Babek e. Nasnavê wî yê helbestvanî “**Babek**” e. Li gorî gotina Îbnû Xelkan, ev helbestvanê hêja di sala 974'an de li Colemêrgê hatiye cîhanê.

Yek ji helbestvanê herî berz û navdar e. Helbest û berhemên wî, bi erebî û kurdî ne. Helbestên wî yên bi erebî, di pirtûkên wêjeyî yên erebî de hatine weşandin.

Hin helbestên wî yên bi kurdî, ji bo gotina di koçk û dîwanxaneyan de hatine nivîsîn û ketine destê me. Helbestên wî bi piranî li ser xwedanasî, evîndarî û xwezayê hatine nivîsandin.

Li gorî berhemên wî yên di destê me de helbestên wî gelek şîrîn û dilgir in. Her wiha, sê dîwanên wî hene. Di sala 1020'î de li Colemêrgê di temenê 46'an de koça dawî kir û gelek berhem li pey xwe hiştin.

Li gorî dahûrandin û belgeyên ku di destê me de, roja jidayîkbûn û koça dawî ya vî wêjevanî di sala (974-1020) de ye. Dema koça dawî kir, temenê wî 46 salî bû.

Ebdulsemmedê Babek jî weke piranî helbestvanên kurd ên dema xwe, payebûn daye zimanê erebî û dîwan pê nivîsandine. Di wê demê de tişta wî ya ku ji hevalên wî cuda ye, bi zimanê kurdî zaravaya kurmancî helbest nivîsandine. Lê mixabin, ji wan berhemên wî yên kurmancî kêm ji wan bi dest me ketine.

Helbesteke Ebdilsemedê Babek

Dilo şad be!xoş dem hat bihar e
Reşemeh ço, terazin bûn diyar e

Nihal derbûn, xişa av hat cûbar e
Befîr ker ker bibû keftî nizar e

Kulîlk û gul bikin derçûn ji kajan
Sivik hat nêrgiza mest kovî xar e

Wateyên peyvan:

Terezin: Beşeke nefelê ye.

Kaj: Beşek ji dara çamê ye.

Kofi: Gulika serê nêrgizê ye.

Mest: Serxweş

Pirsên Nirxandinê:

1. Ji helbesta li jor, rêzika duyem a malika yekem, şîrove bike.
2. Naveroka helbestên wî, bi piranî li ser çi bûn?
3. Ebdulsemedê Babek bi çend zimanan, helbest nivîsandîye?

Agahiyên wêjeyî

Du cureyên helbesta kurdî hene:

1. Helbesta kevneşop a bi kêşe û rêzbend:

Helbesta kevneşop bi kêşe û rêzbendê tê nivîsîn. Rêzikên wê, ji aliyê kiteyan ve weke hev in û her dem pabendî kêş û rêzbendê ye.

Mînak:

Dilo jaro ji xew rabe, ji derdê milletê xemgîn
Xebatê pir bike îro, bi serbestî bike zengîn
Me Tacdîn û Çeko nîn, xeberdarê me bê gorîn
Bi tole û balafir rabin bi zozanê dilê xemgîn

Erê xortê ciwan pirsê li dapîra xwe nakê
Welatê me gelek rind e, eger carek temaşa kê
Li hawîrê cîhan meyzê, xerita wî xuya nakê
Mixabin milletê kurdî, welatê te bibe xemgîn

Helbest: Ehmedê Namî

1. Helbesta pexşane (azad):

Helbesta pexşane cudahiya wê ji helbesta kevneşop, ew e:
Ew nepabendî rêzband û kêşeyê ye û bi awayekî azad û serbest
rêzikên wê tên nivîsîn.

Mînak:

Bilûra min a şîrîn

Dengê bilûra min

Çiya û zozanên bilind

Kaniyên bi gul û rihan dorgirtî

Guhê şkeft û sere zinaran

Guhdarên te ne!

...

Nalîna me bigihîne

Deşta Sirûç û Diyarbegrê;

Û beriya mêrxasên Berazan

Û kalîna berxan

Tev şehîna hespan

Li me vegehin.

Celadet Bedirxan

Lêkolîn

Hûn jî li ser wêjevanekî klasîk û yekî nûjen lêkolînan bikin.

RÊYHAN XANIM

Ev jina helbestvan û wêjevan a ku evîndar û dildara Yezdan bû, bîrgeha wê bi ronahiya wêje û zanistê ronî bûye. Ji jenga serdem û rojgarê paqij bûye. Navê vê stêrka geş a li asîmanê Loristanê ronî daye, Rêyhan Xanim a Loristanî ye.

Rêyhan Xanima Loristanî, di sedsala 11'an de li derdora Yafteko, li Loristanê ji dayîk bûye. Helbestên wê, li ser mezinahiya Xweda, ronahî û evîna Yezdan bû.

Helbestên wê, xweş û bipîvan bûn. Rêyhan Xanim, li tembûrê dida û helbestên xwe li gel dengê xwe yê xweş li dîwanxaneyan kederên civaka kurd, dane der. Bi vî awayî çand, ziman û wêjeya gelê xwe wisa parastiye.

Helbesteke Rêyhan Xanim

“Xwaşîn” elest Xweşîn elest

Serim ce sewday to biyen sermest

Gul û şemamem herdu hane dest

Gewahî meden çi xas çi gest

Wate:

Ey “Şaxweşîn”ê roja elest (roja ezel), serê min ji hezkirina te sermest (serxweş) bû. Gul û şemam her du li destê min de ne, her kes bawerî û îman bi te tîne!

Pirsên Nirxandinê:

1. Rêyhan Xanim, kengî û li ku derê ji dayîk bûye?
2. Rola jina kurd di parastina wêjeyê de çi ye? Binirxîn.

DIBISTANÊN WÊJEYÎ

Çawa ku mirov bi herikîna dîrokê re bi pêş ketiye, wêje jî di her pêşketineke hizrî de xwe nû kiriye. Dibistana wêjeyî; rêbazeke nivîsandinê ye. Di her demekê de bi awayekî derketiye holê. Li hemû cîhanê kilasîzim weke dibistana wêjeyî hatiye destnîşankirin. Her wiha wêjevanên kurd jî bêyî ku bê destnîşankirin ev dibistan bi kar anîne. Mînak Baba Tahirê Hemedanî, Elî Herîrî, Melayê Cizîrî û Feqiyê Teyran bi rêbazê kilasîzmê nivîsandine. Li gorî wê demê, dexmeya olî û di gotinên wan de bikaranîna peyvên bijartî, rewanbêj û xweşbêj serdest bûn.

Xelqino werin bibînin

Çi husneke bi kemal e

Heyran ji dil bibînin

Ji sine' zewal celal e

Sene' Xwedê ku danî

Sifhe ji nûrê danaye

E'nber li ser kêşaye

E'nber xet di xal e

Elî Herîrî

Çawa di destpêka mijara xwe de me destnîşan kir ku pêşketina hizir dibe sedema guherîna dibistanê, em dibînin ku di wêjeya me de Ehmedê Xanî xwe ji hin bendên kilasîk rizgar dike û ber bi hestê netwî ve diçe.

Rêbazê nivîsa Xanî bandorê li wêjevanên piştî wî dike. Em karin wî weke yekem wêjevanê kurd yê gavek ber bi romantîzmê ve avêtiye, binasin. Her wiha Hecî Qadirê Koyî, Mehmûdê Bazîdî û hwd ji wêjevanên kurd yên dane rêya Xanî. Ev herikîn berdewam dike heta sedsala 19'an û derketina romana kurdî ji hêla Erebe Şemo ve.

Mînakek ji helbesta **Hecî Qadirê Koyî** ya guherîna ramanên ber bi romantîzmê ve:

Hakim û mîrên Kurdistanê

Her ji Botan heta Baban

Yek bi yek havizên şerî'etê bûn

Seyîd û şêxên qewm û millet bûn

Seyîd û şêx ji tirsê wan

Ew ku mirin rê kete ber wan

Seyr bike çawa bûne pûş û agir û nift

Yek li vî alî rû dike ber bi Ecem

Yên din li wî alî dibine dijminên hev

Di sedsala 19'an de simbolîzîm li ser asta cîhanî xwe dide pêş. Di berhemên wêjevanên kurd de jî simbolîzîm rû dide. Di rêbazên nivîsên Osman Sebrî, Qedrî Can ew dibistan xwiya dibe. Ji ber ku tiştan bi sembolan nîşan dikin ramanên xwe bi sembolan dinixumînin.

Em dikarin bi karanîna sembolan di helbesta li jêr bibînin:

Dixwazin îro bi hîzebûnî
Bi derxin kurdan ji ber karê min
Qirak,tot û tund ketin warê min
Koleyên kolî koledarên min
Ji xeynî felek min hene neyar
Li dora welat bûne çar nîkar

Osman Sebrî

Qirak û tot sembola dijmina ye.

Di encamê de çawa ev dibistan di wêjeya cîhanî de hatiye xuyakirin, di wêjeya kurdî de jî ,bêyî dabeşkirinek berbiçav, xwe dide rû.

DIBISTANÊN WÊJEYÎ

1. Kîlasîzm (Kevneşopî)
2. Romantîzm (Aşopî, xeyalî)
3. Rîalîzm (Rasteqînî)
4. Naturalîzm (Xwezayî)
5. Sembolîzm

KLASÎZM

Gelek nivîskar û wêjevan an bûne pêşengên herikîna hizrî yan jî di nava herikîneke hizrî de cih digirin.

Bi derketin û pêşketina hizirê re; wêje jî bi pêş dikeve. Di zimanê kurdî de jî ji ber ku wêje xwediya bingehê dewlemend e, ev rewş zûtir li pêş ketiye. Li aliyekî din jî guhertin û pêşketinên di wêjeya cîhanî de derketin, bandor li wêjeya kurdî jî kirin.

Wekî ku çawa di sedsala 17'an dema ronesansê de rê li pêşiya klasîzmê vebû, her weha romantîzm jî li hember wê derketiye. Li hember romantîzmê jî realîzm derketiye. Li hember realîzmê; naturalîzm derketiye û li hember van herikînan simbolîzm derketiye holê. Bi vî awayî, her herikîneke hizrî û rêbazekî wejeyî derketiye; bi derketina xwe re bandor li wêjeya kurdî jî kirine.

Klasîzm: Ew bi bandora vejînê (ronesansê) derketiye, bandor li ser wêjeyê kiriye. Klasîzm, berhemên kevn ên ku bi wêjeyê ve girêdayî ne, digire dest. Piraniya xwe, berhemên olan ên destpêkê ne û bi navê kevneşopiyê, bi awayekî xwezayî hatine bikaranîn. Lê rêbaza klasîzma cîhanê, piraniya xwe di sedsala 16, 17 û 18'an de diyar bûye, li cem kurdan beriya vê demê dest pê kiriye; pêşengên wê Baba Tahirê Hemedanî û Elî Herîrî ne û di sedsala 9 û 10'an de derketiye holê. Nivîskarên cîhanê yên kevin, berhemên xwe pêşkêş kirine. Damezirînerê rêbaza kevneşopiyê, helbestvanê fransîz **Nicolas Boileau** (Nîkolas Biwêlo) ye. Di van sedsalan de jî gelek nivîskarên navdar, ên weke; Shakespeare (Şêkspîr), Dante (Dantê), Tolstoy (Tolistoy), Dostoyevskî û hwd, derketine.

Di van sedsalan de helbestvanên kurd, ên weke; Ehmedê Xanî, Feqiyê Teyran û Melayê Cizîrî jiyane.

Berhemên van wêjevanên kurd ên kevnar, bûne bingehê klasîzma Rojhilata Navîn.

Bingeh û şeweyên ku dibin sedemên geşkirina kevneşopiyê:

- ❖ Girîngiyê didin hişmendî û xwezayê.
- ❖ Taybetiya hunermendên kevneşopiyê, beriya her tiştî girîngiyê didin ziman û awayekî tekûz.
- ❖ Hunermend di berhemên xwe de nêrînên kesayetî veşartî dihêle. Li gel wî, ya girîng hişmendî û pîvan e.
- ❖ Di şanoyê de yekbûna sê tiştan girîng e; dem, cih û bûyer.
- ❖ Rêbaza wê, li ser exlaqê paqij tê avakirin.
- ❖ Helbestvanên wêjeyê, kesên bijare û di cih de digire dest.

Lêkolîn:

Hûn jî li ser rêbaza klasîzmê lêkolîn bikin, dinava kgelê kurd de kengê hatiye dîtin şîrove bikin.

BABA TAHIRÊ HEMEDANÎ

Yekem danerê çarînan e bi zimanê kurdî. Hozanvanekî kurd e. Ji rojhilatê Kurdistanê, ji bajarê Hemedanê ye. Ew bi Baba Tahirê Uryanî yê Hemedanî tê naskirin.

Navê wî yê rast, Tahir e. Ji ber ku ew ji hêjayên baweriya yarsaniyê bû, jê re digotin Baba. Peyva baba, hemwateya peyva pîr e; ya ku ji bo rêberên olî dihat bikaranîn.

Wî bawerî bi xwedanasiyê (Tesewifê) tanî û ji ber vê yekê jî, navê Uryanî, yanî tazî li xwe kiribû. Ew di sala 937'an de li Hemedanê ji dayîk bûye û li heman cihê di sala 1010'an de koça dawî kiriye.

Ew ji Loristanê ye û helbestên xwe bi zaravaya lorî nivîsîne. Li gorî gelek jêderên dîrokî yên kevn, Baba Tahir kurê malbateke xizan bû. Baba Tahir kesayeteke jîr, şareza, aqilmend û xwedî hişekî mezin bû.

Her çi qas wî bi zaravayê lorî nivîsî be jî, lê goranî jî dizanî. Her wiha, wî carinan zaravayên din jî tevî helbestên xwe dikirin û bi rêya helbestên xwe yên bi vî awayî, xwe daye naskirin.

“Ez hostadê zimanê pehlewî me
Ji kitaba evînê re jêder im
Ey Xweda eşqa Tahir bênîşan e
Ku ji eşqa seneman bê pî û ser im”

Divê neyê jibîrkin ku zimanê pehlewî, maka zimanê kurdî ye û jê re kurdiya kevn jî tê gotin.

Baba Tahirê Hemedanî, piraniya temenê xwe, bi danasiyê re derbas kir. Ji xweşî û kêfa cîhanê berdide, li şûna xwarin û vexwarinê, çêj ji fêrbûn û fêrkinê distand. Piraniya helbestên wî, li ser hezkirina xwedê, xwedanasê û afirîneriyê ne, lê di nava helbestên wî de helbestên evîndariya rast jî hene.

Helbesteke Baba Tahirê Hemedanî

Ez ew sotî dilê bê pî û ser im
Ku dilê sotî bi eşqa dîlber im
Dilê min daxdayê ye, ji lalerûyan
Di demarên xwe de xwedî nişter im

Rûyê yar ger cilwe dike, di dil de
Bi şahî ez ji tevan ronîtir im
Di xefka ziman de, ez wa mustarib
Weku nêçirê wehşî birîndartir im

Ku ji bilî eşqa te di dil de tişteke hebe
Nav heftê û du gelan de kafir im
Di hedefa vê dunyaya fanî de
Wek tîrek şkestî û bê per im

Her disoj im, disoj im, her disoj im
Bi germê ez ji agir, agirtir im
Ez im Tahir, ku bi derd û cefayê
Xulamtiyê ji Muhemmed re dikim

Wateyên peyvan:

Lalerûyan: Rûyê wan weke gulan e.

Nişter: Sîxê ku ji bo berdana xwîna laşê mirovan tê, bikaranîn.

Cilwe: Derketin

Mustarib: Kesê bi zimanê xwe tê pişaftin û zimanê wî bûye erebî.

Fanî: Ya/ê ku tune dibe.

Cefa: Dûrketin

Pirsên Nirxandinê:

1. Baba Tahir kengî ji dayîk bûye û li ku derê koça dawî kiriye?
2. Baba Tahir, piraniya helbestên xwe, bi çi şêweyî nivîsîne?
3. Baba Tahir, herî zêde naveroka helbestên xwe, li ser çi dinivîsîn?
4. Çima furs wî wekî bavê wêjeya farisî bi nav dikin, tevî ku ew kurd e?

DAYÊ XEZANA SERKETÎ

Dayê Xezana Serketî, navê vê hunermend û wêjevana hêja, Xezana keça Ehmedê Serketî ye. Li gorî pirtûka Serencamê, di destpêka sedsala 11'an de li gundê Serketê, ji dayîk bûye.

Di zarokatiya xwe de bavê xwe winda dike û dimîne sêwiyeke belengaz. Dayîka wê jî ji ber feqîrî û hejariyê, ji bo ku karibe Xezana keça xwe baş perwerde bike û ji bo pêşeroja civakê kar bike û bixebite, bi kesekî din re şû dibe.

Dayê Xezan, di zarokatiya xwe de li gel dayîka xwe dest bi xwendinê dike. Piştî wê li cem mamostayê gundê xwe dixwîne û xwe baş fêrî xwendin û nivîsandinê dike. Vê carê ew berê xwe dide hunermend û helbestvanên kurd.

Bi vê rewşê xweşikbûn û balkêşiya xwezaya Kurdistanê deriyê vehûnandinê ji wê re vedike. Li gel wê jî diçe li ser baweriya Yarî û dibe bawermenda rêbaza Yarî. Ev yek jî vîn û baweriya wê xurtir dike û dest bi nivîsîn û vehûnandina rist û helbestan dike.

Dayê Xezana Serketî yek ji jinên parêzgar û xwedanas bû. Di sedsala heftem a zayînî de, destpêkê wê li dijî Baba Nawusê Serketî, serî hildaye; li dijî wî derketiye û bi wî re dikeve hevrikiyê. Lê piştî, rêbaza wî dipejirîne û dibe alîgira wî. Wê li ser vê yekê gelek helbest nivîsandine. Gel ji bo pejirandina wê rêbazê vexwendiyê û bang li gel kiriye.

Helbesteke Dayê Xezana Serketî

Şêre kirya Cewer, Şêre kirya Cewer
Ne dest bile, merdum, kiriya Cewer
Dadman resen, ne dest î gewr
Destî weş afat dindamiş hezewr

Wate: Kurê min Şêro, Baba Nawus gel wêran û talan kiriye û stem û zoriyê li gel dike. Were bike hewar, gel ji destê wî mirovî rizgar bike; weke şêrekî wî têk bibe, da ku gel ji qehr û stemkariya wî rizgar bibe û em jî jê rizgar bibin.

Wateyên peyvan:

Cewer: stem, zordarî

Weş: weşandin

Afat: karesat

Pirsên Nirxandinê:

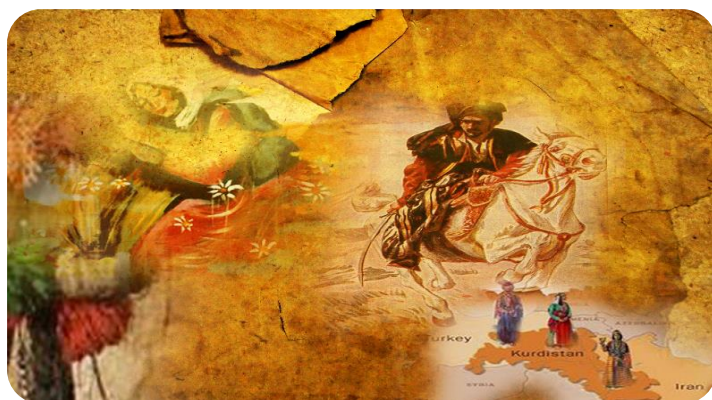
1. Dayê Xezana Serketî, kengî û li ku derê ji dayîk bûye?
2. Dayê Xezana Serketî, bawerî bi çi rêbazî aniye?

BEŞA ŞEŞEM

- ❖ Destpêka hatina islamê
- ❖ Elî Herîrî
- ❖ Şêx Adî
- ❖ Nêrgiz Xanim

PÊVAJOYA DESTPÊKA HATINA ISLAMÊ

Wêjeya kurdî, di rojhilata Navîn de wêjeyeke dewlemend e û li herêmê xebateke mezin ji mirovahiyê re kiriye. Bi taybetî jî, di serdema islamê de.

Her wêjevanekî kurd, bûye dibistaneke zanistê. Her berhema wê demê heta roja me ye îro jî, çavkaniya herî mezin û dewlemend tê dîtin.

Dema ku mirov dest davêje pênûsê û li ser dîroka wêjeya kurdî dinivîse, yekser rastî vê pirsê tê: Kengî wêjeya kurdî hatiye nivîsîn û yekemîn wêjevanê/a kurd kî ye?

Her kesê ku lêkolîn an jî nirxandinekê li ser wêjeya kurdî dike, bêguman neçar dibe ku berê pênûsa xwe bide mêjûya afirandin, derketin û birêveçûna vê wêjeya dewlemend. Her wiha, bixwazî, nexwazî wêjevanên kevnar (klasîk) jiyana wan a destpêkê, dem, rewş û mercê ku ew tê de jiyane û têgehên hizirî yên ku peya kirine, nas bikin.

Dagirkerên ku Kurdistan dagirkirine, gelekî talanker, sitemkar û ji têgeha mirovahiyê dûr in. Lêkolînerên wêjeya kurdî, bi taybetî ya kevnar, di destkeft û berhemên xwe yên wêjeyî û hunerî de, rastî gelek zor û astengiyan hatin. Ji ber vê

yekê, dijminên kurdan kelepûr, kevneşop û destnivîsên hêja yên neteweya kurd talan kirine, yan dane windakirin, an jî şewitandine. Bi vî awayî, hem dîroka gelê kurd, hem jî dîroka yekem nivîsa berhema wêjeya nivîskî ya gelê kurd; tevî gelek hewldanên lêkolîner, wêjevan û rojhilatnasan bi tevahî nehatiye diyarkirin.

Destpêkirina desthilatiya islamê ya di herêmê de bi xwe re pêvajoyeke nû daye destpêkirin. Dema ku em mijara zimanê erebî ya li ser vê wêjeyê jî bînin ziman, bêguman nedîtina vê bandoriyê, di lêkolînê de valahiyekê dihêle.

Bandora wêjeya kesî û zimanê erebî ku di bin siya ola islamê de Kurdistan û hin gelên din xistine bindestên xwe û ser wan gelan, bi taybetî jî gelê kurd çewisandine. Di dema Ebasiyan de hemû berhemên şarezayan, bi erebî hatine nivîsandin. Zimanê erebî; bibû zimanê wêje, ol û hozanvaniyê.

Piştî ku gelê kurd ola islamê pejirand û pê de pêvajoyeke nû ji bo çand, wêje, kesayet û jiyana civakî des pê dike. Ev pêvajo, bi xwe re guhertineke baweriyê jî tîne û kurd dikevin qonaxeke nû. Her wiha dikevin nav çandê nû. Ew bi xwe jî ji bo belavkirin û pejirandina vê bawerî û çandê, dikevin nava hewldanên girîng.

Di rastiyê de jî gelê kurd di civaka islamî de, cihekî girîng girtiye. Piştî pejirandinê islamê, li hemû herêmên kurdan xwe daye bicihkirin. Ev jî ji dîlpakiya kurdan tê. Yekem çavpêketina kurdan a bi islamê re, di sedsala 7'an de çêbûye.

Pirsên Nirxandinê:

1. Çima lêkolînerên wêjeya kurdî ya kevnar, di xebatên xwe de rastî astengiyan hatine?
2. Bandora zimanê erebî ya li ser wêjeya kurdî, tu çawa dinirxîni?

ELÎ HERÎRÎ

Elî Herîrî, li gundê Herîrê yê girêdayî navçeya Şemzînanê ya Colemêrgê di sala 1010'an de ji dayîk bûye. Di sala 1079'an de li gundê Herîrê koça dawî kiriye û li heman cihî hatiye veşartin.

Tê gotin ku Elî Herîrî yekemîn wêjevanê kurd e, ku piştî hatina islamê bi zaravayê kurmancî nivîsiye. Hêjatiya Baba Tahirê Hemedanî di zaravayê lorî de çî be, yê Elî Herîrî jî di zaravayê kurmancî de ew e.

Zaniyar û wêjevanê kurd Ehmedê Xanî; Elî Herîrî yek ji pêşeng û mezinê wêjeya kurdî dîtiye û di vê helbesta xwe de cih û mezinbûna wî diyar dike:

Ger dê hebûya me jî xwedanek

'Alîkeremek letîfedanek

'Ilim û huner û kemal û îz'an

Şî'r û xezel û kîtab û dîwan

Ev cinis bûba li ba wî m'emûl

Ev neqîd bûba li nik wî meqbûl

Min dê 'Elema kelimê mewzûn

'Alî bikira li banê gerdûn

Bi navê rûha Melê Cizîrî

Pê hey bikra 'Elî Herîrî

Keyfek we bida Feqiyê Teyran

Heta bi ebed bimayî heyran

Dîwaneke helbestan a bi zaravayê kurmancî ya Elî Herîrî
heye.

Ji malbata Elî Herîrî, gelek zanyarên olî rabûne. Gundê
Herîrê cihê zanist û fêrbûna olê bû. Ji ber vê yekê, Elî Herîrî jî
weke feylosof û wêjevanekî navdar, di wan dibistanan de
perwerde bûye.

Gelek helbestên wî yên binirx di destên me de hene.

-1-

Çavên min xwûn jê dibarî
Ji ber eblqêt xumarî
Wekî ava di carî
Bê wext û bê macal e

-2-

Gerden şûşa nebatê
Lêvê şerbeta heyatê
Ji hisna bit û welatî
Bi min cahî helal e

-3-

Methê di nazenînan
Ûsefê di xûnşîrînan
Wekî dewr û yasînan
Ez her dikim emale

-4-

Baxê ku sed bihar lê
Bilbilê lale zar lê
Ku sed gulê bixar lê
Bilbilî nalanal e

-5-

Ji Hindê bînin taracî
Ji mermerî bînin xeracî
Ji Romê bistînin bac e
Ji bo xemla şepal e

-6-

Dêma xalên di hûr lê
E'nya zilfêt stûr lê
Rû nîva gûhê tûr lê
Mehbûbe, bê mîsal e

-7-

Hisna te ya hebîb e
Dilekimin jê xerîb e
E'lî tu bikî nesîb e
Dest bidit wesal e

-8-

Hisna te ya dilxah e
Dilber lebsî siyah e
Bi min kaa'be Ella
Tewaf dikim her sal e

-9-

Ji Hind bînin talanî
Bikin kilê sibhanî
Ji bo çavê şehilanî
Dema bêtin sersal e

-10-

Çend bibêje Elî sadiq
Ji esrar û di qayiq
Ji wan wesfê di layiq
Ji hisna ya delal e

Wateyên peyvan:

Eblqêt: belek, reş û spî

Xumar: serxweş, mest

Macal: derfet, delîv

Nebat: Şînatî

Hisn: nazdarî, xweşikî

Cahî: Kesê navdar

Meth: Pesin

Nazenîn: Ter û nazik

Ûsefê: Pesin

Emal: Hêvî

Tarac: Bazirganî

Xerac: bac, bêş

Zilfe: Bisk

Mehbûb: Hezkirî

Mîsal: Mînak

Hebîb: Evîndar

Wesal: Gihandin

Siyah: Reş

Sibhan: Xwedayî,
xwezayî

Pirsên Nirxandinê:

1. Malika çaran bixwîne û bi çî rêbazî hatiye nivîsandin, şîrove bike.
2. Di kîjan serdemê de helbest bi zaravayê kurmancî, hatiye nivîsandin? Lêkolîn bike.

Agahiyên Wêjeyî

Cureyên pîvanê

- ❖ **Pîvana Kiteyê:** Ji pîvana ku xwe dispêre wekheviya kiteyên rêzikên helbestê re, pîvana kiteyê tê gotin.

Di pîvana kiteyan de, dibe ku rêzik bibe du yan sê parçe; ji cihê ku hatiye veqetandin ê rêzikê re "**rawestek**" tê gotin.

Rawestek, peyvê venaqetîne.

Du taybetiyên bingehîn ên pîvana kiteyê hene; **jimara kiteyan û rawestek**.

a- Jimara kiteyan: Helbesta ku bi pîvana kiteyê hatiye nivîsîn, hejmara kiteyên rêzikên wê, bi qasî hev in.

b- Rawestek: Di helbestên ku bi pîvana kiteyan hatine nivîsîn de, bi armanca zêdekirina ahengê, rêz di hin cihên diyar de tê veqetandin. Ji cihên ku van ji hev du vediqetîne re "**rawestek**" tê gotin.

Mînaka pîvan û rawestekê:

Keça Kurd

Keçê rabe serî hilde / divê çaxê weha nabî

Binêr jin çûne ezmana / heta kengî di xewda bî?

Dixwazim zû bixwênî xweş / ji ser rû rakî çara reş

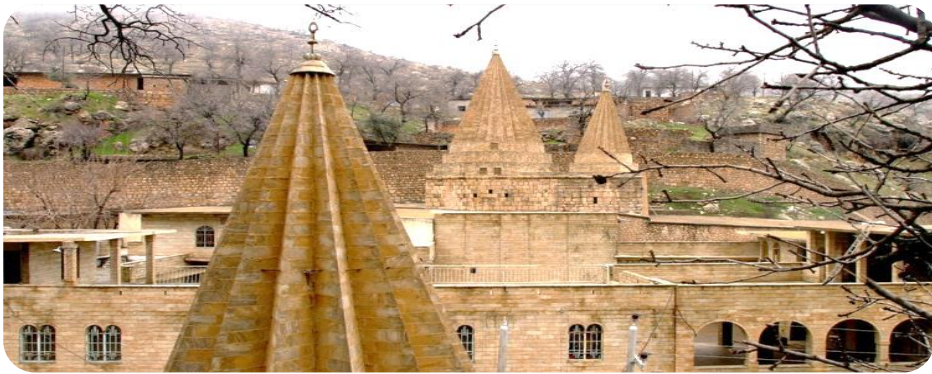
Tu gavan pêş de bavêjî / wekî Andêra û Benda bî

Çine ev çarîk û pêçî / di rexta de xwe rapêçî

Bi destê te kelaşînkof / bera zana û xwenda bî

(Cegerxwîn)

ŞÊX ADÎ

Şêx Adî, şêxekî zana, parêzger, xwedanas û dilsoj bû. Şêx Adî, di sala 1075'an de li herêma Behdînan ji dayîk bûye. Navê wî yê rast, Adî ye û navê bavê wî Mustefa ye.

Adî, nasnavê wî ye. Li herêma Colemêrgê û bajarê Mûsilê desthilatdarî saz kiriye. Şêx Adî, hem rêberê gel, hem jî wêjevan bû. Gelek helbest û pendên Şêx Adî hene.

Du berhemên Şêx Adî yên bi kurdî hene: Pirtûka yekem, Cilwe ye û ya duyem jî Mishefa Reş e.

Şêx Adî, weke pêxemberê êzîdîyan tê pejirandin. Hozanî û nêrîna wî, weke ya Zerdeşt e. Mishefa Reş a ku bi kurdî hatiye nivîsîn, ji bo êzîdîyan pirtûkeke pîroz e. Hemû lavayên (duayên) wê bi kurdî ne. Mishefa Reş, piştî pirtûka Ibin Weşîye kevntirîn pexşana kurdî ye.

Şêx Adî, li herêma Şengal û Şêxan serdestiyeke di aliyê bawermendiya olî de çêkiriye û di nava kurdên êzîdî de bûye sembola yekîtiyê, zanabûn û hevkarîyê. Şêx Adî, di sala 1162'yan de koça dawî kiriye. Li herêma Şêxan, li Geliyê Laleşê hatiye veşartin. Gora Şêx Adî, perestgeheke ku ji aliyê hemû kurdên bawermend ên êzîdî ve tê serdankirin.

Helbesteke Şêx Adî

Heqo tu padîşah î

Xwedanê mêhr û mah î

Rezaqê cin û îns î

Xwedayê alema quds î

Mizgîniyê bibin Kurdistanê

Belav ken deftera îmanê

Wate: Ey Xwedayê mezin! Tu Xwedan û afirînerê roj û heyvê yî. Rizqdayê cin û mirovan î. Xwedayê cîhana pîroz î. Mizgîniyê bibin ji bo gelê Kurdistanê. Belav bikin deftera îmanê.

Wateyên peyvan:

Heqo: Xweda

Mehr: roj

Mah: heyv

Însî: Mirov

Pirsên Nirxandinê:

1. Çend berhemên Şêx Adî hene û bi kîjan zimanê nivîsîne?
2. Şêx Adî, ji kîjan aliyan ve bandor li civakê kiriye?
3. Li ser ezdîtiyê (êzîdiyan) çi dizanin?

Agahiyên Wêjeyî

Pîvana Rêzbandê:

Pîvaneke ku li ser bingehê dirêjbûn û kurtbûn, vekirin û girtina kiteyan, çêdibe. Di pîvana rêzbandê de kiteyên rêzikan ên beramberî hev, wekhev in; heger kiteya destpêkê ya rêzika yekem dirêj be, divê kiteya yekem a rêzika duyem jî dirêj be.

1- Kiteyên vekirî: Yên ku bi tîpa dengdêr bi dawî dibin. Ew jî du beş in:

a. Kiteya vekirî ya dengdirêj: Bi tîpa dengdêr a dengdirêj bi dawî dibe.

b. Kiteya vekirî ya dengkurt: Bi tîpa dengdêr a dengkurt bi dawî dibe.

Mînak:

<u>Ger</u>	<u>dê</u>	<u>he</u>	<u>bû</u>	<u>ya</u>	<u>me</u>	<u>ser</u>	<u>fi</u>	<u>ra</u>	<u>zek</u>
Girtî	V.dirêj	v.k	v.d	v.d	v.k	g	v.k	v.d	g
Sahib keremek suxen newazek									

Têbînî: Di pîvana Rêzbandê de:

- ❖ Ger kite bi tîpa dengdêr a dengkurt bi dawî bibe; vekirî ye û xal (.) tê bikaranîn. Ger kite bi tîpa dengdar bi dawî bibe; girtî ye û xêzik (-) tê bikaranîn. Kiteya dawî, her dem girtî tê pejirandin û xêzik tê bikaranîn.
- ❖ Ger kiteya vekirî, bi tîpa dengdêra dengdirêj bi dawî bibe, bi xêzikê (-) tê nîşankirin.

Mînaka Helbestê:

Her mêrekî wan bi bezlê Hatem

- - . - - . - - - -

Her mêrekî wan bi rezmê Rustem

- - . - - . - - - -

*Vê helbesta li jêr li gorî pîvana rêzbendê dahûrînin:

Lewra ku dema ji xeybê fik bû

.....

Tarîx hezar û şêst û yek bû

.....

Agahiyên giştî

Piştî pejirandina ola islamê, rewşenbîrên kurd ku bi zimanê erebî dixwînin û bandor dibin, êdî gelek ji wan berhemên xwe bi erebî dinivîsin. Di wê demê de zimanekî ku di bin bandora erebî de ye, derdikeve holê.

Di heman demê de rewşenbîrên ku berhemên xwe bi kurdî jî dinivîsin, di bin bandora wêjeya erebî de dimînin. Ji ber ku rewşenbîrên kurd ên ku xwe nas dikirin jî, di bin bandora islamê de bûn. Li aliyekî bandora ola islamê û zimanê erebî, li aliyê din desthilatdarî, êrîşên Osmanî û Sefewiyan ên li ser Kurdistanê pêk dihatin, bandoreke mezin li wêjevanên kurd kir.

Ew di nava van her sê hêzan de dijiyan û diketin bin bandora wan. Di encamê de, neçar dibûn ku fêrî her sê zimanên biyanî bibin. Ev, bi awayekî diyar di helbesta jêr de tê dîtin ku bi çar zimanan hatiye hûnandin.

Erebî

Fate umrî fî hewake ya hebîbî kule hal

Farisî

Ahû nalim him demim şid der fereqet mah û sal

Osmanî

Ger benîm kanim dîlersen çoqden olmuşdîr halal

Kurdî

Dîn ebter bûm ji eşqê min nema eql û kemal

Ehmedê Xanî

Weke ku di helbesta li jor de jî diyar bûye, pêvajoyeke di kesayet, têgeh û jiyana civakî de, dest pê dikir. Lê kurdan toreya xwe ya kevn jî diparastin. Di pêvajoyeke wiha de her ku diçe, ev bandor li ser kurdan zêde dibû.

Weke mînak, wêjevanên kurd ên beriya hatina islamê, ji yên piştî hatina wê, kurdiya wan zelaltir e. Bi vî awayî, bi belavbûna islamê ya li Kurdistanê her ku diçe pişafîn, zêdetir dibe.

Lê wêjevanên kurd ên ku wêjeya xwe bi awayê devokî domandine, derbasî nava hêzên dagirker nebûne û di dibistanên wan de nexwendine; zêde ji vê pişafînê bandor nebûne. Ne bi zanabûn be jî bi saya erdnîgariya Kurdistanê û berhemdariya wê, ziman û wêjeya xwe parastine.

Mînak:

Ay lê weso lê lê lê wesîlayê way way

Te por sorê lê lê lê hine dayê way way

Teşî rêşê lê lê lê çû serayê way way

Mala weso lê lê lê mala wêran way way

Gelêrî

Pirsên Nirxandinê:

1. Ji bo çî rewşenbîrên kurd neçar dibûn ku fêrî her sê zimanên biyanî, bibin?
2. Çima wêjevanên kurd ên beriya hatina islamê, ji yên piştî hatina wê, kurdiya wan zelaltir bû?

NÊRGIZ XANIMA ŞAREZÛRÎ

Navê vê helbestvana jin, Nêrgiz e. Keça Mela Şukrulahê Şarezûrî ye. Di sala 1313'an de, li Şarezûrê ji dayîk bûye û li wir mezin bûye. Mela Şukrulah ku yek ji helbestvan, zana û navdarên wê serdemê bû, keça xwe fêrî xwendin û zanista islamê dike. Ji ber ku Nêrgiz Xanim jî jê re amade bû, agahiyên zanistî ji ber dike û di demeke kurt de xwe li pêş dixwe û nav û dengê xwe li welat belav dike. Ew, dest bi ristina helbestan dike.

Nêrgiz Xanim, di temenê xwe yê 13 salî de bi Abidê Caf re şû dibe. Piştî hevjinê wê diçe ser bawerîya Yarî û rêbazên wê dipejirîne. Li pey hevjinê xwe, ew jî diçe ser wê baweriyê û vê rêbazê dipejirîne. Nêrgiz Xanim, bi hevjinê xwe re diçe gundê Şêxan û temenê xwe yê mayî li wir derbas dike. Heta diçe ber dilovaniya xwedayê xwe, wê li wir vedişêrin û gora wê ya pîroz li wir dimîne.

Ji Nêrgiz Xanimê hin helbestên bi zaravaya kurmancîya jêrîn (soranî) li cih mane. Ew helbest di pirtûka Dewreyê Abîd de hatine tomarkirin. Helbestên wê, gelekî dilêş, şîrîn û balkêş in. Ji bilî helbestvaniyê, ew di lêdana tembûrê de jî pispor bû.

Helbesta Nêrgz Xanim

-1-

Seqî li cem bade deda

Dersî rêgey çade deda

Mêrdan hemû le dewr paş

Pêman dekem gişt temaşa

Qewmê be min neybî bawer

Neyêt bû cem yarî yawer

Her ke bo yar xoy nekujê

Xwînê le rêy yar nerijê

Her ke lem dîn yeqîn neka

Be dil le cem amîn neka

-2-

Her ke negrê qewlê dirust

Bê dîn ew e wek putperest

Her ke şikî bibê be dil

Bawer neka be Şay Adil

Her ke le cem negirê erkan

Berast negirê dînî sultan

Her ke be yar bida azar

Kirdey naçe bo naw tomar

Nergiz her ke bibê kîn e

Bêşik gumra û hem bê dîn e

Wate:

Meyger li camexane û di nava civata xwedanasan de bade û peyaleyên şerabê didin me. Wane û dersa baweriyê me, hînê me dîkin. Hemû mêr li dora paşa kom dibûn, li hev dicivîyan û li me guhdar dikirin. Gelekî ku bawerî wî bi me tune be, nayê dîwana me.

Ji bo yar nekuje, xwîna xwe di rêya wê de nerijîne, bawerî bi rêbaza me tune be, bi dil û can nebêje amîn; duristkar û rastbêj

nebe, wê çaxê ew weke pûtperestekî bêbawer e. Her kesê ku di dilê wî de guman hebe, wê baweriya wî/ê bi Xweda tune be, rêz û rêçikên gel nas neke. Her wiha wê dînê Xwedayê mafdar, heq nizanibe û yarê bê vehes bike û wê demê karên wî li lênûsekê heq nayê nivîsîn.

Ey Nêrgiz! her kesê ku kîn di dilê wî de be, bê guman ji rê derketî û bêdîn e.

Pirsên Nirxandinê

1. Nêrgiz Xanim, kengî û li ku derê ji dayîk bûye?
2. Nêrgiz Xanim, helbestên xwe bi kîjan zaravayî nivîsîne?
3. Rola wêjevanên jin, di dema me ya îro de hûn çawa dibînin?

Agahiyên Wêjeyî

Pênaseya rêzbendê:

Rêzbend, wekheviya dengên peyvên ku wateya wan ne wekhev in di dawiya helbestan de "**rêzbend (qafiye)**" tê gotin.

Taybetiyên rêzbendê:

- ❖ Di her rêzikê de rawestîneke ahengî, pêk tîne.
- ❖ Rêzbend, dibe sedem ku helbest bi awayekî asayî di bîra mirovan de bimîne.
- ❖ Di aliyê wateyê de, rêzikên ku nebalkêş in, bi hev ve dike.
- ❖ Ji bo peydakirina hizirên nû, dibe alîkar.
- ❖ Gotinên xweş, ji helbestê re peyda dike.

Mînak li ser rêzbendê:

Silavên min li Laleş kin

Li bajarên min î xweş kin

Pîroz e av û xaka te

Çira çavan li min geş kin

(Fîxan Hîmo)

REALÎZM

Realîzm, di sed sala 19'an de derketiye holê. Realîzm, tevgereke wêjeyî ya bi rastiyê ve girêdayî ye; yan jî tê wateya rastiyê. Realîzm, dixwaze nivîskarê wê, jiyânê her weke heye, bigire dest û guhertinê li gel wê çêneke. Li gorî realîzmê, divê nivîskar rast be û li ser hîmê rastiyê tev bigere. Ne ku li ser aşopan be. Balzac (Balzak), Gustave (Gustêv) Flaubert (filobêrt) û Stendhal; weke nivîskarên navdar ên pêşeng û parêzvanên tevgera realîzmê ne.

Rêgezên realîzmê:

- 1- Girîngiyê didin belge û çavkaniyan.
- 2- Di jiyana rojane de, bûyerên rast çêbûne û mirovên di wan bûyeran de cih girtine, weke heye radigihînin.
- 3- Wênekirina hawîrdorê bi hemû tiştên wê yên biçûk, weke pesin, cil, deng û reng.
- 4- Nivîskar, nêrînên xwe yên keseyatî vedişêre. Bûyer û lehengên bûyerê, bi awayekî bêalî didin têgihandin.
- 5- Di têgihandina bûyeran de têkîliyên ku bûne sedem û encaman, bingeh digirin.
- 6- Li ser aliyên neyînî yên weke; vaca (mentq) xerab, stemkarî û kedxwariyê, radiweste.

Pirsên Nirxandinê

- 1- Realîzm, kengî derketiye holê?
- 2- Pêşengên realîzmê, kî ne?
- 3- Rêgezên realîzmê, çi ne?

Belavkirina Waneyan li ser Sala Xwendinê

Heftî Heyv	Heftiya Yekem	Heftiya Duyem	Heftiya Sêyem	Heftiya Çarem
Rezber			Wêje çî ye	Girîngiya wêjeyê
Cotmeh	Ziman û wêje	Mijar û şeweyên wêjeyê	Dîroka wêjeya cihanî	Dîroka wêjeya kurdî
Mijdar	Wjeya kurdî ya devokî	Qonaxên wêjeya kurdî	Çîrok , Efsane	Destan , Helbest
Berfanbar	Pêndên pêşyan , Mamik	Qonaxa wêjeya kurdî ya dema Avestayê	Pêşengê wêjeya kurdî yê dema Avestayê	Pîr Şalyar
Rêbendan	Lêveger	Lêveger	Bêhinvedan	Bêhinvedan
Reşemeh	Behlûlê Mahî	Baba Recebê Loristanî	Lîza Xanim , Ebdulmedê Babek	Rihan Xanim
Avdar	Rêbazên wêjeyî (Klasîzm)	Baba Tahirê Hemedanî	Dayê Xezana Serketî	Pêvajoya destpêka hatina islamê
Cotan	Elî Herîrî	Şêx Adî	Nêrgiz Xanim	Rêbazên wêjeyî (Realîzm)
Gulan	Lêveger	Lêveger		